

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ Β. ΠΕΤΡΟΥΝΙΑΣ

**ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΗ
και
ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ (“ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΤΙΚΗ”) ΑΝΑΛΥΣΗ**

ΤΟΜΟΣ Β΄

**Φωνολογική Ανάλυση
Μορφοφωνολογία
Ελληνογενείς Διεθνισμοί**

Θεωρία – Ασκήσεις

ISBN 978-960-456-351-7

© Copyright, Φεβρουάριος 2013, Πετρούνιας Ευάγγελος, Εκδόσεις Ζήτη

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις του ελληνικού νόμου (Ν.2121/1993 όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής άδειας του εκδότη κατά οποιοδήποτε τρόπο ή μέσο αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή (ηλεκτρονική, μηχανική ή άλλη) και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Φωτοστοιχειοθεσία

Εκτύπωση

Βιβλιοδεσία

Π. ΖΗΤΗ & Σια ΟΕ

18^ο χλμ Θεσσαλονίκης - Περαιάς

Τ.Θ. 4171 • Περαιά Θεσσαλονίκης • Τ.Κ. 570 19

Τηλ.: 2392.072.222 - Fax: 2392.072.229 • e-mail: info@ziti.gr

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΖΗΤΗ**

www.ziti.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ - ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

Αρμενοπούλου 27 - 546 35 Θεσσαλονίκη • Τηλ.: 2310-203.720 • Fax 2310-211.305

e-mail: sales@ziti.gr

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΑΘΗΝΩΝ - ΕΝΩΣΗ ΕΚΔΟΤΩΝ ΒΙΒΛΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ:

Στόα του Βιβλίου (Πεσμαζόγλου 5) - 105 64 ΑΘΗΝΑ • Τηλ.-Fax: 210-3211.097

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ - ΑΠΟΘΗΚΗ ΑΘΗΝΩΝ:

Χαριλάου Τρικούπη 22 - Τ.Κ. 106 79, Αθήνα • Τηλ.-Fax: 210-3816.650

e-mail: athina@ziti.gr

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ: www.ziti.gr

Πίνακας Περιεχομένων

Πρόλογος	15
Η ορθογραφική μορφή του βιβλίου	16
Εισαγωγή	17
Φωνητικά σύμβολα	17
Άλλα σύμβολα	18
Φωνολογικές διαδικασίες και γλωσσική σύγκριση	21
1 Οικονομία – πλεονασμός	23
1♦1 Ανάγκη πλεοναστικών χαρακτηριστικών – ανάγκη οικονομίας	23
1♦2 Παραδείγματα πλεονασμού στη φωνολογία	24
1♦3 Χρησιμότητα του πλεονασμού, διακριτότητα	25
1♦4 Επιπτώσεις για τη διδασκαλία	26
2 Περιορισμοί	27
2♦0 Γενικά	27
2♦1 Περιορισμοί τμημάτων	27
2♦2 Περιορισμοί ακολουθίας	28
2♦3 Περιορισμοί και εκμάθηση ξένων γλωσσών	31
2♦3.1 Προσαρμοσμένα δάνεια	31
2♦3.2 Απροσάρμοστα δάνεια	32
2♦4 Περιορισμοί και δάνεια	33
3 Αφομοίωση	35
3♦0 Γενικά	35
3♦1 Μηχανισμός της αφομοίωσης, Συνάρθρωση και αφομοίωση	35
3♦2 Τί είδους φθόγγοι συμμετέχουν στην αφομοίωση	36
3♦3 Ολική / μερική αφομοίωση	36
3♦3.1 Ολική αφομοίωση	36
3♦3.1.1 Ολική αφομοίωση συμφώνων. Δημιουργία διπλών συμφώνων	36
3♦3.1.2 Ολική αφομοίωση φωνηέντων	38
3♦3.2 Μερική αφομοίωση	38
3♦4 Αφομοίωση εξ επαφής / αφομοίωση απο απόσταση	38
3♦5 Αφομοίωση σάν φαινόμενο λέξης / σάν φαινόμενο φράσης	39
3♦6 Κατεύθυνση της αφομοίωσης	39

3♦6.1	Ο δεύτερος φθόγγος επιδρά στον προηγούμενο	40
3♦6.2	Ο πρώτος φθόγγος επιδρά στον ακόλουθο	40
3♦6.3	Και οι δύο φθόγγοι αλληλεπιδρούν	40
3♦6.4	Επίδραση σε ενδιάμεσο φθόγγο	40
6♦6.5	Επέκταση της αφομοίωσης	40
3♦6.α	Ορολογία για την κατεύθυνση	41
3♦7	Είδη αφομοίωσης	41
3♦7.1	Αφομοίωση θέσης	41
3♦7.2	Αφομοίωση ηχηρότητας	42
3♦7.3	Αφομοίωση τρόπου άρθρωσης	43
3♦8	Περιστασιακά / συστηματικά φαινόμενα	43
3♦9	Αφομοίωση και Ουδετέρωση (neutralization, Neutralisierung, neutralisation, neutraliz- zazione)	44
3♦10	Δημιουργία περιορισμών	46
3♦11	Αφομοίωση και εκμάθηση δεύτερης γλώσσας. Δυσκολίες και διευκολύνσεις	46
3♦11.1	Δυσκολίες απο παραλλαγές των κανόνων ανάμεσα σε δύο γλώσσες	46
3♦11.1.1	Δυσκολίες απο διαφορές στην έκταση της αφομοίωσης	46
3♦11.1.2	Δυσκολίες απο διαφορά στην κατεύθυνση της αφομοίωσης	47
3♦11.1.3	Δυσκολίες στην ξένη γλώσσα απο ύπαρξη ουδετέρωσης	47
3♦11.2	Βοήθεια απο τη γνώση μιας γλώσσας για την εκμάθηση μιας άλλης	47
4	Ανομοίωση	48
4♦0	Γενικά	48
4♦1	Περιορισμοί στα σύμφωνα	48
4♦1.1	Απο διαδικασίες συλλαβικής δομής	48
4♦1.2	Ανομοίωση συμφώνων στα νέα ελληνικά	48
4♦1.3	Περιορισμοί στα συμφωνικά συμπλέγματα των νέων ελληνικών	49
4♦1.4	Ισχύς του κανόνα της ανομοίωσης	49
4♦1.5	Σποραδικά / συστηματικά φαινόμενα	50
4♦1.6	Λόγιες επιδράσεις αντίθετες προς τον κανόνα	50
4♦2	Περιορισμοί στα φωνήεντα. Αύξηση της διακριτότητας	51
4♦2.1	Αύξηση της διακριτότητας	51
4♦2.2	Ελάττωση των φωνηέντων της ελληνικής γλώσσας	51
4♦2.3	Παραπέρα εξέλιξη των βόρειων διαλέκτων	51
4♦2.4	Διάκριση φωνηέντων σε άλλες γλώσσες	52
4♦3	Προβλήματα στην εκμάθηση ξένων γλωσσών	52
5	Αντιθέσεις φωνημάτων. Συλλαβική δομή	53
5♦1	Σχετική συχνότητα των φωνημάτων	53
5♦2	Τα φωνήματα σε συνδυασμούς και αντιθέσεις. Θεωρία του Jakobson	54
5♦3	Τύποι συλλαβών. Διαφορές ανάμεσα σε γλώσσες	55
5♦3.1	Ανοιχτές / κλειστές συλλαβές	56
5♦3.2	Διάκριση των συλλαβών	57
5♦4	Συλλαβισμός και χωρισμός λέξεων	58

5♦5	Συλλαβική δομή και κατανόηση του μηνύματος	58
5♦6	Ανασυλλαβισμός	59
6	Διαδικασίες συλλαβικής δομής (syllable structure processes)	61
6♦0	Συλλαβική δομή ΣΦ	61
6♦1	Διαδικασίες ενοϊκές προς τη συλλαβική δομή ΣΦ	61
6♦1.1	Αλλαγές μείζονας τάξης	61
6♦1.1.0	Μείζονες τάξεις (κατηγορίες)	61
6♦1.1.1	Απο Φωνήεν Ημίφωνο	62
6♦1.1.1.1	Δημιουργία δίφθογγου του τύπου Ημ–Φων: “συνίζηση” (synizesis)	62
6♦1.1.1.2	Δημιουργία δίφθογγου του τύπου Φων–Ημ: “διφθογοποίηση” (diphthongization)	63
6♦1.1.2	Απο ημίφωνο σύμφωνο (συνέχεια της συνίζησης)	63
6♦1.2	Αλλαγές ελάσσονας τάξης	64
6♦1.2.1	Απλοποίηση φωνηεντικών συμπλεγμάτων: αποφυγή της “χασμωδίας”	64
6♦1.2.1.1	Αποβολή ή απαλοιφή φωνήεντος (vowel deletion)	64
6♦1.2.1.1.α	Μέσα στη λέξη	64
6♦1.2.1.1.β	Μέσα σε φράση, σε τέλος ή αρχή λέξης (sandhi): “έκθλιψη, αφαίρεση”	64
6♦1.2.1.2	Συναίρεση (contraction)	65
6♦1.2.1.3	Βράχυνση μακρού (διπλού) φωνήεντος (vowel shortening)	66
6♦1.2.2	Απλοποίηση συμφωνικών συμπλεγμάτων (simplification of consonant clusters)	66
6♦1.2.2.1	Απλοποίηση διπλού σύμφωνου	66
6♦1.2.2.1.α	Μέσα στη λέξη	66
6♦1.2.2.1.β	Μέσα στη φράση	66
6♦1.2.2.2	Αποβολή ή απαλοιφή σύμφωνου (consonant deletion)	66
6♦1.2.2.2.α	Μέσα στη λέξη	66
6♦1.2.2.2.β	Μέσα στη φράση	67
6♦1.2.2.3	Σύμπτωση συμφώνων (consonant coalescence)	68
6♦1.2.2.4	Περιορισμοί σε τέλος ή αρχή λέξης	68
6♦1.2.2.4α	Στη λέξη	68
6♦1.2.2.4β	Στη φράση	69
6♦1.2.3	Σύμπτωση φθόγγων διαφορετικής κατηγορίας	69
6♦1.2.3.1	Σύμπτωση φωνήεντος και ημίφωνου, μονοφθογγισμός διφθόγγων	69
6♦1.2.3.2	Σύμπτωση Φωνήεντος και Σύμφωνου	70
6♦1.2.3.3	Σύμπτωση Σύμφωνου και Ημίφωνου	70
6♦1.2.4	Ανάπτυξη φθόγγου: επένθεση (epenthesis)	70
6♦1.2.4.1	Ανάπτυξη φωνήεντος (vowel insertion)	70
6♦1.2.4.2	Ανάπτυξη σύμφωνου (consonant insertion) ανάμεσα σε φωνήεντα	71
6♦2	Διαδικασίες αντίθετες προς τη δημιουργία συλλαβικής δομής ΣΦ	72
6♦2.1	Συνάντηση μορφημάτων	72
6♦2.2	Επίδραση του δυναμικού τόνου	73
6♦2.2.1	Εξασθένιση και αποβολή άτονου φωνήεντος	73
6♦2.2.2	Ανάπτυξη ημίφωνου: διφθογοποίηση (diphthongization)	73
6♦2.3	Εξασθένιση και αποβολή σύμφωνου ανάμεσα σε φωνήεντα	74
6♦2.4	Ανάπτυξη προθετικού φωνήεντος (prothetic vowel)	74
6♦2.4.1	Απο φωνολογικούς περιορισμούς	74
6♦2.4.2	Απο νέα μορφολογική διαίρεση: Ανασυλλαβισμός	75

6♦2.5	Ανάπτυξη σύμφωνου όχι ανάμεσα σε φωνήεντα: επένθεση	75
6♦2.6	Γρήγορη ομιλία (allegro speech). Σύντμηση λέξεων	76
6♦2.6.1	Απλολογία, λέξεις «τηλεσκοπικές»	76
6♦2.6.2	Συνηρημένα μορφήματα (contracted morphemes): Συγκοπή (Syncope), Αποκοπή (Aporope)	77
6♦3	Δημιουργία νέων τύπων στις λέξεις	78
6♦3.1	Εξέλιξη της συλλαβικής δομής των ελληνικών	78
6♦3.2	Αποτελέσματα των παραπάνω φωνολογικών τάσεων	78
6♦3.2α	Λόγοι και λαϊκοί τύποι στα νέα ελληνικά	78
7	Φωνολογικές πολυσημίες (δισημίες, τρισημίες) (phonological ambiguities)	80
7♦0	Γενικά	80
7♦1	Φωνολογικός τομέας	81
7♦2	Δισημίες και ορθογραφία	82
8	Επισκόπηση και φωνολογικές παραλλαγές	84
8♦1	Ελεύθερες ποικιλίες	84
8♦2	Διαλεκτικές ποικιλίες	84
	Συστηματική γλωσσική σύγκριση	87
9	Διαφωνημική σύγκριση. Σύγκριση ανάμεσα σε γλώσσες	89
9♦1	Φθόγγοι / φωνήματα	89
9♦1.α	Ένα φώνημα: ένας ή περισσότεροι φθόγγοι;	89
9♦2	Αντιστοιχία και αναντιστοιχία φωνημάτων ανάμεσα σε γλώσσες	90
9♦2.1	Σύγκριση με βάση περισσότερο την άρθρωση	90
9♦2.2	Σύγκριση με βάση περισσότερο το άκουσμα	94
9♦3	Παράρτημα. Δυναμικότητα και διαβάθμιση	96
10	Σύγκριση ορθογραφικών συστημάτων	98
10♦0	Εισαγωγικά	98
10♦1	Λάθη απο διάβασμα	98
10♦2	Κεφαλαία – μικρά γράμματα: αιτίες απόκλισης	98
10♦3	Κατηγορίες αν(αν)τιστοιχίας	99
10♦4	Πρόσθετα λάθη απο διάβασμα	99
10♦5	Αντιπαράθεση των νεοελληνικών γραμμάτων με τα γράμματα άλλων γλωσσών	100
10♦5.1	Νέα ελληνικά – γερμανικά	100
10♦5.1.1	Γερμανός στα ελληνικά	100
10♦5.1.2	Έλληνας στα γερμανικά	101
10♦5.2	Νέα ελληνικά – ιταλικά	102
10♦5.2.1	Ιταλός στα ελληνικά	102
10♦5.2.2	Έλληνας στα ιταλικά	103
10♦5.3	Παραπλάνηση απο μεγαλύτερες ακολουθίες γραμμάτων	104

10♦6 Επίδραση απο το γραφικό σύστημα άλλων γλωσσών	104
10♦7 Παραπλάνηση απο γνώση των αρχαίων ελληνικών	105
10♦8 Τονικά σημάδια	105
Φωνολογία και μορφολογία	107
11♦0 Αφαίρεση (abstraction)	109
11♦0.0 Γενικά	109
11♦0.1 Η αφαίρεση σάν αυτονόητη διαδικασία	109
11♦0.2 Υπερβολική αφαίρεση;	109
11♦1 Αφαίρεση στη γλωσσική ανάλυση	110
11♦2 Επιμέρους ή γενικοί κανόνες; Μία ή πολλές κατηγορίες;	110
Παράδειγμα: Ουδέτερα ονόματα στα νέα ελληνικά	110
11♦3 Θεωρητικές προϋποθέσεις	116
11♦3.1 Εφαρμογή των κανόνων	116
11♦3.2 Διαδοχική εφαρμογή των κανόνων;	117
11♦4 Διάγραμμα φωνολογικής ιστορίας (“παραγωγής”) (derivational history)	118
11♦5 Εφαρμογή των κανόνων και διαλεκτικές ποικιλίες	120
11♦6 Κι άλλες εξαιρέσεις, λόγιες και μη	121
12 Αφηρημένη απεικόνιση: “Στατική / δυναμική” παρουσίαση (static / dynamic presentation)	122
12♦1 Διαφορετικές παρουσιάσεις των αλλοφωνικών ποικιλιών. Διατύπωση κανόνων	122
12♦2 Σχέσεις φωνημάτων. Πέρασμα απο φώνημα σε φώνημα	123
12♦3 Αλλομορφα. Παραγωγή (Allomorphs / Derivation) Επικάλυψη αλλόφωνων (Overlapping of allophones) Φωνολογικές σχολές (Phonological schools)	125
12♦3α Ιστορία των φωνολογικών σχολών	126
12♦4 Αφηρημένη απεικόνιση και περιορισμοί ακολουθίας	127
13 Μορφοφωνολογία (morphophonemics)	129
13♦0 Γενικά	129
13♦1 Ποιός τύπος σά βάση της ανάλυσης: Α. Η αρχή της εις άτοπον απαγωγής (reductio ad absurdum)	129
13♦2 Γενική ισχύς των κανόνων	131
13♦3 Γενική διατύπωση: γενίκευση (generalization)	132
13♦4 Συνταχτικές σχέσεις και φωνολογία: Αφομοίωση στη συμπροφορά (sandhi)	133
13♦5 Ποιός τύπος σά βάση της ανάλυσης: Β. Οικονομική εκπροσώπηση	133
13♦6 Περιορισμός των κανόνων: όχι υπερβολικά “ισχυροί” κανόνες (not too powerful rules)	136
13♦7 Νοητικό ή Θεωρητικό λεξικό (lexicon). Απλούστευση του λεξιλόγιου	137
13♦8 Κριτήρια για την ορθότητα των κανόνων	137
13♦9 Προς πίο αφηρημένη απεικόνιση	138
13♦10 Γλωσσικοί κανόνες και δάνεια	139
13♦11 Θεωρητική ανάλυση και εκμάθηση ξένων γλωσσών	139

14 Περισσότερο ρητή διατύπωση (explicit formulation)

Σύμβολα και διακριτικά χαρακτηριστικά (distinctive features)	141
14♦1 Διακρίσεις φθόγγων (φωνητικών τμημάτων)	141
14♦2 Σύμβολα	142
14♦3 Κανόνες και συμβολισμός-τους	144
14♦3.1 Γενικά	144
14♦3.2 Κανόνες που «αλλάζουν φθόγγους»: τροποποιούν τα χαρακτηριστικά ενός φωνητικού τμήματος	145
14♦3.3 Η παράμετρος “άλφα” (alpha parameter)	148
14♦3.4 Προσθήκη και απαλοιφή φωνητικού τμήματος	149
14♦3.5 Σύμπτωση και μετάθεση φθόγγων	150
14♦3.7 Διατύπωση περιορισμών: “άν – τότε” (“if – then”)	151
14♦Παράρτημα. Πίνακας των διακριτικών χαρακτηριστικών (distinctive features) των συμφώνων	152

Ελληνογενείς διεθνισμοί 155**15 Ελληνογενείς διεθνισμοί (internationalisms) στις νεότερες γλώσσες** 157**0. Α – Πρώτο μέρος. Η αρχαία ελληνική κληρονομιά** 157

Εισαγωγικά – γενική τοποθέτηση	157
15♦Α.1 Αναγνωρισιμότητα των διεθνισμών	157
15♦Α.2 Σημασιολογικές και μορφολογικές αποκλίσεις	158
15♦Α.3 Διευκόλυνση από τους διεθνισμούς – προφυλάξεις	160
15♦Α.4 Η μορφή των ελληνογενών διεθνισμών	161
15♦Α.4.1 Οι ελληνογενείς διεθνισμοί στα νέα ελληνικά.	
Επισκόπηση της φωνολογικής εξέλιξης της ελληνικής	161
15♦Α.4.1.1 Το φωνολογικό σύστημα των αρχαίων ελληνικών (κλασική εποχή)	161
15♦Α.4.1.2 Εξελίξεις μέχρι την ελληνιστική εποχή	163
15♦Α.4.1.3 Εξελίξεις από την ελληνιστική εποχή και μετά	165
15♦Α.4.1.3α Τάση για δημιουργία συλλαβικής δομής ΣΦ (γενική τάση των γλωσσών)	166
15♦Α.4.1.4 Λόγιες ανατροπές των φωνολογικών κανόνων	166
15♦Α.4.2 Η προφορά των αρχαίων λέξεων σε άλλες γλώσσες. Η «ερασμακή» προφορά ...	167
15♦Α.4.2α Νέα ελληνική ή «ερασμακή» προφορά;	168

Β – Δεύτερο μέρος. Ισοδυναμία γραμμάτων – φθόγγων 169

15♦0 Γενικά	169
15♦Β.1 Διαφορές γραφής κατά την αρχαιότητα	169
15♦Β.1.1 Φωνήεντα και σύμφωνα	169
15♦Β.1.2 Η «δασεία»	170
15♦Β.2 Συγκρίσεις. Νέα ελληνικά – άλλες γλώσσες	171
15♦Β.2α Αντιστοιχίες στη γραφή των φθόγγων	171
15♦Β.2.1 Φωνήεντα και σύμφωνα	171
15♦Β.2.1.1 Νέα ελληνικά – αγγλικά	172

15♦B.2.1.2	Νέα ελληνικά – γαλλικά	174
15♦B.2.1.3	Νέα ελληνικά – γερμανικά	176
15♦B.2.1.4	Νέα ελληνικά – ιταλικά	179
15♦B.2.2	Θέση του τόνου	182
15♦B.2.2.1	Ελληνικός – λατινικός τονισμός	182
15♦B.2.2.2	Συγκρίσεις: Νέα ελληνικά – άλλες γλώσσες	182
15♦B.2.2.1	Νέα ελληνικά – αγγλικά	183
15♦B.2.2.2	Νέα ελληνικά – γαλλικά	183
15♦B.2.2.3	Νέα ελληνικά – γερμανικά	184
15♦B.2.2.4	Νέα ελληνικά – ιταλικά	185
15♦B.2.2.3	Εξαιρέσεις στην αντιστοίχιση	186
15♦B.2.2.3α	Αποκλίσεις στα σύμφωνα και στα φωνήεντα	186
15♦B.2.2.3β	Αποκλίσεις στη θέση του τόνου	186

Πίνακας Περιεχομένων Ασκήσεων

Εισαγωγή	191
Φωνητικά σύμβολα	191
Άλλα σύμβολα	191

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Οικονομία – πλεονασμός

Ασκηση 1. Γενικές ερωτήσεις στον πλεονασμό	193
Ασκηση 2. Εκμετάλλευση του πλεονασμού στη γλωσσική διδασκαλία	194

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Περιορισμοί

Ασκηση 3. Εξέλιξη παλιότερων μορφών – προσαρμογή των δανείων	196
Ασκηση 4. Απροσάρμοστα δάνεια: καθαρευουσιανισμοί και άλλες ξένες επιδράσεις	199
Ασκηση 5. Σύγκριση με άλλες γλώσσες	201

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3. Αφομοίωση

Ασκηση 6. Αρχαία ελληνικά: πρόθημα «μέσα»	203
Ασκηση 7. Ιταλικά: αρνητικό μόρφημα	205
Ασκηση 8. Ιταλικά: Διπλά σύμφωνα	206
Ασκηση 9. Νέα ελληνικά, νοτιοανατολικές διάλεκτοι: διπλά σύμφωνα στη φράση	207
Ασκηση 10. Αγγλικά: <u>k/k</u>	207
Ασκηση 11. Τούρκικα: Ουρανικά και υπερωικά σύμφωνα	209
Ασκηση 12. Νέα ελληνικά: Ουρανικά και υπερωικά σύμφωνα	209
Ασκηση 13. Γερμανικά – ελληνικά: <u>x/ç</u>	210
Ασκηση 14. Ρώσικα: ουρανωμένα σύμφωνα	211
Ασκηση 15. Γιαπωνέζικα: ουρανωμένα σύμφωνα	211
Ασκηση 16. Νέα ελληνικά: Φατνιακά / φατνοουρανικά σύμφωνα	212
Ασκηση 17. Ισπανικά <u>g/y</u>	214
Ασκηση 18. Ιταλικά: <u>k/x</u> στα λαϊκά τοσκάνικα	215
Ασκηση 19. Ιταλικά: <u>s/z</u>	216

A) Κοινή ιταλική και βόρειες διάλεκτοι	216
B) Νότιες διάλεκτοι	217
Γ) Τοσκάνικα	218
Άσκηση 20. Νέα ελληνικά: συνοπτικό θέμα των ρημάτων	218
Άσκηση 21. Νέα ελληνικά: ρινικό και άηχο κλειστό	219
A) Ρινικό και άηχο κλειστό στη συμφορά	219
B) Ευρύτερη ισχύς των κανόνων	220
Γ) Ρινικό και άηχο κλειστό μέσα στη λέξη	220
Δ) Νότιες διάλεκτοι	220
E) Σύγκριση με άλλες γλώσσες	221
Άσκηση 22. Τούρκικα: παρελθοντικό μόρφημα	221
Άσκηση 23. Αγγλικά: Ερρίνωση	222
Άσκηση 24. Γιαπωνέζικα: Ερρίνωση	222
Άσκηση 25. Γιαπωνέζικα: Αποφωνοποιημένα φωνήεντα	223
Άσκηση 26. Νέα ελληνικά: Αποφωνοποιημένα φωνήεντα	223
Άσκηση 27. Γερμανικά: Umlautung (γαλλ. métaphonie, «μεταφωνία»)	225
Άσκηση 28. Τούρκικα: «Αρμονία φωνηέντων» (Vowel harmony)	226
Αφομοίωση και ουδετέρωση	228
Άσκηση 29. Νέα ελληνικά: <u>s/z</u>	228
Άσκηση 30. Βουλγάρικα: Τελικά σύμφωνα, ενικός – πληθυντικός	230
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4. Ανομοίωση (dissimilation)	231
Άσκηση 31. Νέα ελληνικά: Διαφορές στα δύο θέματα του ρήματος	231
Άσκηση 32. Αρχαία ελληνικά: Παρακείμενος στα κλασικά ελληνικά	234
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5. Αντιθέσεις φωνημάτων. Συλλαβική δομή	235
Άσκηση 33. Συλλαβισμός στην προφορά. Συλλαβισμός στην παραδοσιακή ορθογραφία	235
Άσκηση 34. Ιεράρχηση φωνημάτων. Συλλαβική δομή	236
Άσκηση 35. Συλλαβική δομή και κατανόηση του μηνύματος	237
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6. Διαδικασίες συλλαβικής δομής	238
Άσκηση 36. Παραγωγή λέξεων και φράσεων από φωνολογική άποψη	238
Άσκηση 37. Αγγλικά (αμερικάνικα): Τονισμένα / άτονα φωνήεντα	243
Άσκηση 38. Ιταλικά: μακρά και βραχεία φωνήεντα	245
Άσκηση 39. Γερμανικά: Τονισμένα / άτονα φωνήεντα	246
Άσκηση 40. Νέα ελληνικά: μακρά / βραχεία φωνήεντα	248
Άσκηση 41. Νέα ελληνικά: εναλλαγή αρχικού φωνήεντος / Ø, μεσαίο φωνήεν / Ø	250
Άσκηση 42. Νέα ελληνικά: Πρόθημα που δηλώνει ΠΑΡΕΛΘΟΝ στα ρήματα	252
Άσκηση 43. Αγγλικά: Δασέα και αδάσυντα σύμφωνα	254
Άσκηση 44. Γερμανικά: Δασέα και αδάσυντα σύμφωνα	259
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 7. Φωνολογική πολυσημία	262
Άσκηση 45. Δισημίες (αμφοισημίες, ambiguities)	262

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 8. Φωνολογικές παραλλαγές	266
<i>Άσκηση 46.</i> Φωνολογική επισκόπηση της νέας ελληνικής. «Φωνήματα επιφάνειας» (surface phonemes)	266
<i>Άσκηση 47.</i> Ιταλικά: ημίφωνα	269
<i>Άσκηση 48.</i> Γερμανικά: ποικιλίες του r	270
<i>Άσκηση 49.</i> Νέα ελληνικά: ηχηρά κλειστά σύμφωνα	272
<i>Άσκηση 50.</i> Σύγκριση και προβλήματα εκμάθησης	273

ΣΥΣΤΗΜΑΤΙΚΗ ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΣΥΓΚΡΙΣΗ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 9. Διαφωνημική σύγκριση (interphonemic Approach)	277
<i>Άσκηση 51.</i> Υποκαταστάσεις (substitutions) στα φωνήεντα	277
Παράδειγμα σύγκρισης: Αρχαία ελληνικά	277
1. Αγγλικά	278
2. Γαλλικά	278
3. Γερμανικά	279
4. Ιταλικά: κεντρικές διάλεκτοι	279
5. Ιταλικά: νότιες διάλεκτοι. Ισπανικά	279
<i>Άσκηση 52.</i> Υποκαταστάσεις (substitutions) στα σύμφωνα	279
1. Αγγλικά	280
2. Γαλλικά	280
3. Γερμανικά	281
4. Ιταλικά	281
<i>Άσκηση 53.</i> Υποκαταστάσεις (substitutions) στα ημίφωνα	281
<i>Άσκηση 54.</i> Πρόβλεψη λαθών	281
Γερμανικά (Hochdeutsch), Γαλλικά, Ιταλικά (κεντρικές διάλεκτοι), Αγγλικά	282
<i>Άσκηση 55.</i> Υποκαταστάσεις σε ηχηρά κλειστά σύμφωνα και σε συνδυασμούς ρινικών και κλειστών στοματικών συμφώνων	282
<i>Άσκηση 56.</i> Παράδειγμα λύσης φωνολογικού προβλήματος και διαφωνημικής σύγκρισης: Φθόγγοι <i>ç/x</i> στα γερμανικά και στα ελληνικά	283
Φωνολογική ανάλυση και πρόβλεψη στην εκμάθηση ξένων γλωσσών	291
<i>Άσκηση 57.</i> Πρόβλεψη σε θέματα τόνου	291
<i>Άσκηση 58.</i> Πρόβλεψη με βάση τους περιορισμούς	
Εξέλιξη παλιότερων μορφών – προσαρμογή των δάνειων	293
<i>Άσκηση 59.</i> Πρόβλεψη με βάση τους κανόνες της αφομοίωσης: πρώτο μέρος	293
<i>Άσκηση 60.</i> Πρόβλεψη με βάση τους κανόνες της αφομοίωσης: δεύτερο μέρος	294
<i>Άσκηση 61.</i> Πρόβλεψη με βάση τους κανόνες της ουδετέρωσης	296
<i>Άσκηση 62.</i> Πρόβλεψη με βάση τους κανόνες της ανομοίωσης	296
<i>Άσκηση 63.</i> Πρόβλεψη με βάση τις ελεύθερες ποικιλίες	296

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 10. Σύγκριση ορθογραφικών συστημάτων	298
<i>Άσκηση 64.</i> Λάθη απο άκουσμα και πρόσθετα λάθη απο διάβασμα	298

ΦΩΝΟΛΟΓΙΑ και ΜΟΡΦΟΛΟΓΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 11. Αφαίρεση	303
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 12. Αφηρημένη απεικόνιση	303
<i>Άσκηση 65. Αγγλικά: μόρφωμα του πληθυντικού</i>	303
Αφαίρεση και υποκείμενες απεικονίσεις	305
<i>Άσκηση 66. Νέα ελληνικά: Ουσιαστικά</i>	305
<i>Άσκηση 67. Αρχαία ελληνικά: συνοπτικό /μή συνοπτικό θέμα των ρημάτων</i>	307
<i>Άσκηση 68. Αρχαία ελληνικά: «τρίτη» κλίση</i>	309
<i>Άσκηση 69. Νέα ελληνικά: Ονομασίες δέντρων</i>	311
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 13. Μορφοφωνολογία	316
<i>Άσκηση 70. Ουδετέρωση, μεταφωνία (Umlautung), και αφομοίωση στα γερμανικά: συγγενικοί τύποι ονομάτων</i>	316
<i>Άσκηση 71. Νέα ελληνικά: οριστικό άρθρο, κλιτικά, ρηματικά μόρια</i>	322
<i>Άσκηση 72. Γαλλικά: αρσενικά / θηλυκά επίθετα</i>	327
<i>Άσκηση 73. Νέα ελληνικά: επίθετα</i>	329
Μορφολογικές πληροφορίες για τη φωνολογική ανάλυση	332
<i>Άσκηση 74. Ιταλικά: s/z σε συνάντηση μορφημάτων</i>	332
<i>Άσκηση 75. Νεοελληνικό ρήμα: ενεργητική φωνή</i>	333
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 14. Ρητή διατύπωση (explicit formulation)	344
<i>Άσκηση 76. Επαναδιατύπωση προηγούμενων ασκήσεων</i>	344
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 15. Ελληνογενείς διεθνισμοί	359
<i>Άσκηση 77. Ελληνογενείς διεθνισμοί</i>	359
Βιβλιογραφία	363
Ευρετήριο Όρων	371
Index	375
Ευρετήριο Ονομάτων – Name’s Index	377
Ευρετήριο Γλωσσών	379
Σύντομο βιογραφικό	381

Πρόλογος

Ενώ ο πρώτος τόμος του έργου απευθύνεται σε αρχάριους σπουδαστές, ο δεύτερος τόμος απευθύνεται σε προχωρημένους προπτυχιακούς και μεταπτυχιακούς στην αρχή της μαθητείας-τους. Ο πρώτος τόμος δέν προϋπέθετε γλωσσολογικές γνώσεις. Ο δεύτερος προϋποθέτει την εξοικείωση με το περιεχόμενο του πρώτου, και την εξάσκηση με τις συνοδευτικές ασκήσεις. Τούτος ο τόμος έχει τους εξής στόχους:

- 1) Να εισαγάγει τους σπουδαστές στη φωνολογική ανάλυση με βάση κάπως απλουστευμένο το “κλασικό” μοντέλο της γενετικής σχολής με ευκαιριακές αναφορές στις πιο πρόσφατες εξελίξεις.
- 2) Να εξασκήσει σε φωνολογική σύγκριση του συστήματος της νέας ελληνικής με τα συστήματα των γλωσσών που ενδιαφέρουν περισσότερο στην Ελλάδα, δηλαδή των αγγλικών, των γαλλικών, των γερμανικών, και των ιταλικών. Σε διάφορες περιπτώσεις γίνεται σύγκριση και με φωνολογικά φαινόμενα της αρχαίας ελληνικής.
- 3) Να παρουσιάσει συστηματική σύγκριση ανάμεσα σ’ αυτές τις γλώσσες της ορθογραφικής και της φωνητικής μορφής των ελληνογενών διεθνισμών, δηλαδή διεθνισμών που στηρίζονται ενόλω ή ενμέρει σε αρχαία ελληνικά λεξικά στοιχεία, παραθέτοντας και πίνακες για τις σχετικές συγκρίσεις.
- 4) Να υποδείξει την αξιοποίηση της φωνολογικής ανάλυσης στη γλωσσοδιδασχτική.
- 5) Να οδηγήσει τους σπουδαστές ν’ αγαπούν και να σέβονται τις φυσικές γλώσσες (όχι, βέβαια, και τις διάφορες καθαρεύουσες).

Όπως δηλώθηκε και στον πρώτο τόμο, έτσι κι εδώ δηλώνεται ότι η αντιμετώπιση των ασκήσεων είναι απαραίτητη για την ουσιαστική κατανόηση της ύλης, κάτι που βέβαια δέν ισχύει μόνο για την επιστήμη της γλωσσολογίας. Μάλιστα, ορισμένες θεωρητικές τοποθετήσεις παρουσιάζονται (μόνο) στο τεύχος των ασκήσεων σε συνδυασμό με τη σχετική άσκηση. Δυστυχώς διαπιστώνω πως απο τον πρώτο τόμο διατίθενται πολλαπλάσια αντίτυπα του θεωρητικού μέρους απ’ ότι του τεύχους των ασκήσεων. Εδώ τα δύο μέρη, το θεωρητικό και το πραχτικό, παρουσιάζονται ενωμένα σ’ έναν τόμο.

Όπως συνέβηκε με τον πρώτο τόμο, έτσι και ο δεύτερος είναι αποτέλεσμα πολύχρονης πείρας σε διδασκαλία προπτυχιακών και μεταπτυχιακών φοιτητών. Η αντιπαράθεση μαζί-τους συνέβαλε ουσιαστικά στη διαμόρφωση του περιεχομένου, και σ’ αυτούς οφείλεται το δεύτερο μέρος, το μέρος των ασκήσεων. Εφόσον πρόκειται για διδαχτικό εγχειρίδιο, βασικές ιδέες επαναλαμβάνονται σε διάφορα μέρη του έργου με απλούστερη ή περισσότερο τυπική διατύπωση, ώστε να εντυπωθούν πληρέστερα στο σπουδαστή.

Ένα μέρος της παρουσίασης, όπως το κεφάλαιο για τις διαδικασίες της συλλαβικής δομής, στηρίχτηκε στο μοντέλο που παρουσιάζεται στο μικρό εγχειρίδιο του S. Schane.

Σάν συνέχεια του δεύτερου τόμου συστήνεται το εγχειρίδιο της M. Nespor, που υπάρχει και σε ελληνική προσαρμογή απο τη συγγραφέα με τη συνεργασία της Α. Ράλλη. Το εγχειρίδιο αυτό απευθύνεται σε μεταπτυχιακούς φοιτητές, και προορίζεται για την εισαγωγή-τους στην πιο πρόσφατη εξέλιξη της θεωρίας: μή γραμμική φωνολογία. Ελπίζω ν’ ακολουθήσει και τεύχος ασκήσεων αυτού του έργου.

Καθώς το θέμα είναι αρκετά δύσκολο, προτιμήθηκε η χρήση ύφους απλού και κατανοητού, που να μην απέχει πολύ από τον προφορικό λόγο.

Η ορθογραφική μορφή του βιβλίου

Προσπάθησα, μέσα στα πλαίσια της ιστορικής ορθογραφίας, και ακολουθώντας αυστηρή ετυμολογική ανάλυση, να εφαρμόσω όσο το δυνατό πιστότερα την αρχή: “Λέξεις ή λεξικά στοιχεία που προέρχονται από τα «αρχαία» ελληνικά (συμβατικά: μέχρι και το τέλος της ελληνορωμαϊκής περιόδου) ακολουθούν την ορθογραφία εκείνης της εποχής. Λέξεις που μπήκαν στη γλώσσα από τα μεσαιωνικά ελληνικά και μετά γράφονται με απλουστευμένη ορθογραφία.”

Παραθέτω για αποσαφήνιση τέσσερα παραδείγματα από τέσσερις διαφορετικές κατηγορίες.

1. Απόρριψη σφαλερής ετυμολόγησης: *καινούριος* και όχι *καινούργιος*. (Οι δύο γραφές συμβολίζουν την ίδια προφορά.) Η μεσαιωνική λέξη του παραδείγματος δέ στηρίζεται απευθείας στο παλιότερο *καινουρηγής*, αλλά στο θέμα *καινουρ-* και το επίθημα *-ιος*. *τσιγκάνος* και όχι *τσιγγάνος*. Η μεσαιωνική, προφανώς λόγια, παρετυμολογία *αθίγγανος* (δήθεν από το αρχαίο *θιγγάνω* ‘θίγω’) δέ μπορεί να δώσει τύπο *τσιγκάνος*. Η λέξη είναι λαϊκής προέλευσης μεσαιωνικό δάνειο, και προέρχεται απ’ τα τσιγκάνικα, ενώ η γραφή *γκ* μπορεί να θεωρηθεί απλούστερη, ως συχνότερη, απ’ τη γραφή *γγ*.
2. Απόρριψη της μίμησης ξένης ορθογραφίας στα δάνεια: *στίλ* και όχι *στύλ*, που μιμείται τη γαλλική ορθογραφία *style*.
3. Συνεπής απεικόνιση, έστω και έμμεση, του «βασικού» τύπου των λέξεων. *σ’ εμένα, σ’ εσάς, από ‘μένα, για ‘σάς*, και όχι **σε μένα, *σε σας, *από μένα, για *σας*, όπως συνηθίζεται. Λέξεις **μένα, *σάς* κτλ. δέν υπάρχουν. Σύγκρ. –*ποιόν* είδε –*εσάς*, (και όχι **σάς/*σας*). Παρόμοια *σ’ το δίνω* και όχι **στο δίνω*. (Ο συνηρημένος τύπος *στο* είναι εμπρόθετο άρθρο: *στο σπίτι*.)
4. Αποδοχή της παρετυμολογίας: *πολυθρόνα* (< ιτλ. *poltrona*), *πυλωτή* (< γαλλ. *pilotis*). Να σημειωθεί πως η παρετυμολογία είναι η στηριγμένη σε φωνολογική ομοιότητα τροποποίηση της μορφής μιάς λέξης που έχει καθιερωθεί, και όχι κάθε σφαλερή ετυμολόγηση, όπως σφαλερά πρεσβεύουν μερικοί. Αυτό ισχύει ακόμη και σε λόγια προέλευσης παρετυμολογίες: *Εκατονταπυλιανή* (εκκλησία της Πάρου) < λαϊκό *Καταπολιανή*. Με την παρετυμολογία οι ομιλητές προσπαθούν να δημιουργήσουν κάποια διαφάνεια στη σημασία της λέξης: γιαυτό και παρατηρείται συχνά σε καινούρια δάνεια.

Σε πολύ λίγες περιπτώσεις ακολούθησα ασυνέπεια στην παραπάνω βασική ορθογραφική αρχή: *αφτί, αβγό*, αντί *αυτί, αυγό*, γιατί η ετυμολογία που οδηγεί εδώ στη γραφή με *υ* είναι εξαιρετικά περίπλοκη και απομακρυσμένη από την αρχαία βάση. Επίσης *ρῶσικα* με *ω*, παρόλο που δέν πρόκειται για δάνειο στα αρχαία ελληνικά, καθώς η συνεπέστερη γραφή με *ο* θα έδινε την εντύπωση ανορθογραφίας ή λάθους στοιχειοθεσίας. Πέρα από τη χρήση του τονικού σημαδιού και διακρίσεις όπως: *γι’ αυτό* – *γιαυτό*, ακολουθείται εδώ η ορθογραφία του *Λεξικού της Κοινής νεοελληνικής* του Ιδρύματος Τριαφυλλίδη. Γιαυτό παρουσιάζονται και κάποιες ορθογραφικές απλουστεύσεις, όπως *φτιάνω* αντί *φτειάνω*.

Στην ορθογραφία του **τονικού σημαδιού** (της “οξείας”) ακολουθείται η προϋπόθεση:

Δηλώνεται μόνον ο λεξικός τόνος,

και εφαρμόζεται η λογική αρχή:

*τονικό σημάδι γράφεται σε όλες τις τονισμένες συλλαβές,
και μόνο στις τονισμένες συλλαβές.*

Δές σχετικά Τόμο Α΄, Κεφάλαιο 16, Παράρτημα Β (σελ. 540-555), καθώς και Ε. Πετρούνιας 1992α.

Εισαγωγή

Φωνητικά σύμβολα:

Στον πρώτο τόμο παρουσιάστηκαν ποικίλες φωνητικές μεταγραφές, που σκόπευαν να εξοικειώσουν το σπουδαστή με διάφορες φωνητικές παρουσιάσεις που εφαρμόζονταν παλιότερα. Στο δεύτερο τόμο χρησιμοποιούνται πιά συστηματικά τα σύμβολα που συστήνει η *IPA* (*International Phonetic Association*) – *API* (*Association phonétique internationale*). Αυτά φαίνονται στο εσωτερικό οπισθόφυλλο. Άλλωστε, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται διεθνώς σημαντική συμμόρφωση προς το σύστημα της *IPA*. Αλλά για να εξοικειωθεί ο σπουδαστής με κάπως διαφορετικούς συμβολισμούς που βρίσκονται ακόμη σε πολλές μελέτες, χρησιμοποιούνται μερικές φορές και παλιότερα σύμβολα. Συγκεκριμένα, για τα στοματικά ουρανικά σύμφωνα μπορεί να χρησιμοποιηθούν τα σύμβολα των υπερωικών συμφώνων με την tilde (σάν περισπωμένη), ή –ιδίως για δήλωση δευτερεύουσας άρθρωσης– με εκθέτη το σύμβολο του ουρανικού ημίφωνου: \tilde{k} , k^j (= c)· \tilde{g} , g^j (= j)· \tilde{x} , x^j (= ç)· \tilde{y} , y^j (= j)· για το ρινικό ουρανικό επίσης \tilde{n} (= ɲ). Για τον ίδιο λόγο χρησιμοποιούνται μερικές φορές σάν σύμβολα των φατνοουρανικών συμφώνων τα $\tilde{\delta}$, \tilde{z} (= ʃ, ʒ), και των προστριβόμενων φατνοουρανικών τα $\tilde{\delta}$, \tilde{j} (= tʃ, dʒ). Ευκαιριακά γίνεται η υπόδειξη πως στα νέα ελληνικά το ρινικό τμήμα πριν από κλειστό σύμφωνο είναι σύντομο («προρινισμένα σύμφωνα») γράφοντάς-το υπερυψωμένο και μικρότερα τυπογραφικά στοιχεία: [ʲg].

Στις ασκήσεις του πρώτου τόμου, για το σύμβολο του ουρανικού ημίφωνου j είχε χρησιμοποιηθεί εναλλακτικά το σύμβολο y, καθώς η απόφαση της *IPA* για χρήση του συμβόλου j για το ημίφωνο και του j για το ηχηρό ουρανικό σύμφωνο είναι σχετικά πρόσφατη. Οπότε αναγκαστικά στον πρώτο τόμο για το μπροστινό ψηλό στρογγυλό φωνήεν είχε χρησιμοποιηθεί το σύμβολο [ü], αντί για το [y], και για το μπροστινό στρογγυλό μεσαίο το [ö], αντί για το [ø], που συστήνει η *IPA*. Εδώ για το συμβολισμό των τεσσάρων αυτών φθόγγων ακολουθούνται αποκλειστικά οι νεότερες υποδείξεις της *IPA*.

Τονικά σύμβολα: Η *IPA* συστήνει για γλώσσες με “προσωδιακό” τόνο τη χρήση πάνω απ’ το φωνήεν σημαδιού σάν τη βαρεία (`) για καθοδική κίνηση της φωνής, και σημαδιού σάν την οξεία (´) για ανοδική κίνηση, ενώ για γλώσσες με “δυναμικό” τόνο συστήνει τη χρήση υπερυψωμένης κεραίας (ˊ) πριν απ’ την τονισμένη συλλαβή, και της χαμηλωμένης (ˋ) για δήλωση δευτερεύοντα τόνου. Εδώ γίνεται χρήση των δύο πρώτων συμβόλων σε παραδείγματα απ’ τ’ αρχαία ελληνικά (αντίστοιχα στη θέση “περισπωμένης” και “οξείας”), αλλιώς ακολουθούνται οι συστάσεις της *IPA*. Επομένως όχι [tréxo, kalá], αλλά [ˈtrexo, kaˈla].

Άλλα σύμβολα:

/φ/	= το γραφικό σύμβολο ανάμεσα σε πλάγιες μπάρες δηλώνει φ(ώνημα)
pe'di+a	= τα γραφικά σύμβολα ανάμεσα σε καθετους παραπέμπουν σε πιο αφηρημένο μορφοφωνο-λογικό επίπεδο ανάλυσης
[α]	= το γραφικό σύμβολο ανάμεσα σε ορθογώνιες αγκύλες δηλώνει α(λλόφωνο)
<γ>	= το γραφικό σύμβολο ανάμεσα σε οξείες αγκύλες δηλώνει γ(ράμμα) κατα την παραδοσιακή ορθογραφία
{μ}	= το γραφικό σύμβολο (τα γραφικά σύμβολα) ανάμεσα σε κατσαρές αγκύλες (“μουστάκια”) δηλώνουν μ(όρφημα)
→	= «γίνεται», παρουσιάζεται σάν
⇒	= η ακολουθία που είναι αριστερά παρουσιάζεται σάν («γίνεται») αυτό που δηλώνεται δεξιά
/	= δηλώνει “άν”, “εφόσον” (προϋπόθεση)
$\alpha > \beta$	= το β προέρχεται απ' το α , ιδίως σε ιστορική παρουσίαση
$\alpha < \beta$	= το α προέρχεται απ' το β , ιδίως σε ιστορική παρουσίαση
.	(σε μεσαίο ύψος της αράδας) = χώρισμα συλλαβών στην προφορά. Σπανιότερα η συλλαβή δηλώνεται με το σύμβολο §. Επίσης με τα αρχικά Σ(ύμφωνο)Φ(ωνήεν) (C(onsonant)V(vowel))
+	= χώρισμα (“αρμός”) μορφημάτων
#	= 1) χώρισμα λέξεων· 2) αναφορά σε αριθμό δεδομένου μιάς άσκησης
##	= χώρισμα φωνολογικών ενοτήτων (συνήθως τονικών ενοτήτων που περιέχουν κλιτικά)
ΣΦ, §	= συλλαβή
‘ ’	= ερμηνευμα (ξένης) λέξης
“ ”	= επιστημονικός όρος

Τα σύμβολα για τους κανόνες είναι παρμένα απο την συμβολική λογική.

Οι κανόνες έχουνε βασικά τη μορφή: $X \rightarrow \Psi / \text{—}\Omega$, ή αντίστροφα: $X \rightarrow \Psi / \Omega \text{—}$.

Το βέλος \rightarrow δηλώνει οτι αυτό που είναι γραμμένο αριστερά «γίνεται», «παρουσιάζεται» σάν αυτό που αναφέρεται δεξιά.

Η πλάγια μπάρα / σημαίνει: “άν”, “σε περίπτωση που”.

Η παύλα δηλώνει το περιβάλλον οπου παρατηρείται η αλλαγή του φθόγγου που εξετάζεται. Άν η παύλα είναι γραμμένη πρίν απο το σύμβολο που συνοδεύει, τότε η αλλαγή συμβαίνει πρίν απο το καθορισμένο περιβάλλον· άν είναι γραμμένη μετά, τότε η αλλαγή συμβαίνει ύστερ' απο το καθορισμένο περιβάλλον.

Επομένως οι προηγούμενες διατυπώσεις διαβάζονται: “Ο φθόγγος X γίνεται Ψ , άν βρεθεί πρίν απο Ω ”, και “Ο φθόγγος X γίνεται Ψ , άν βρεθεί ύστερα απο Ω ”.

Μπορεί ακόμη να έχουμε αμφίπλευρο περιβάλλον: $X \rightarrow \Omega/Y \text{---} \Omega$: Ο φθόγγος X γίνεται Ψ , άν βρεθεί ανάμεσα σε Y και Ω .

Στη σπανιότερη περίπτωση όπου ένα φαινόμενο παρατηρείται είτε πριν είτε μετά κάποιον φθόγγο, δηλαδή γενικά πλάϊ σ' αυτόν, μπορεί να παραλειφτεί η παύλα και ίσως να προστεθεί το σύμβολο %: $X \rightarrow \Omega/\% \Psi$.

Σε ξένες γλώσσες για τους παραπάνω συμβολισμούς χρησιμοποιούνται τα τελευταία γράμματα του λατινικού αλφάβητου: $X \rightarrow Y/\text{---}Z$.

Για τη διατύπωση των κανόνων δές και 14♦3.1.

Ενδιάμεσες παραπομπές. Το νούμερο του κεφαλαίου αναφέρεται μετά το σύμβολο ♦, όταν η παραπομπή γίνεται απο άλλο κεφάλαιο. Μέσα στο ίδιο κεφάλαιο αναφέρονται μόνον οι υποδιαιρέσεις.

Η προφορά των αρχαίων ελληνικών δίνεται σε μιά “εξομαλυσμένη” μορφή (regularized), που αντιστοιχεί περίπου στην προφορά της αθηναϊκής (“αττικής”) διαλέκτου κατα την κλασική εποχή. (Δές και 15♦A 4.2.)

1♦ Οικονομία – Πλεονασμός (Economy – Redundancy)

1♦1 Ανάγκη πλεοναστικών χαρακτηριστικών – Ανάγκη οικονομίας

Για να βοηθηθεί η αντίληψη του λόγου, πολύ συχνά η αντίθεση ανάμεσα σε δύο στοιχεία δέν περιορίζεται σε ένα μόνο χαρακτηριστικό· έτσι θα δούλευε ένας κομπιούτερ, αλλά ο κομπιούτερ δέ σκέφτεται μόνος του. Συνήθως προσθέτονται κι άλλες διαφορές, δημιουργώντας “πλεοναστικά χαρακτηριστικά” (αγγλ. redundancy, γερμ. Redundanz). Σ’ αυτή την έννοια, «πλεοναστικά» δέ σημαίνει «περιττά».

Η δημιουργία και η ύπαρξη πλεοναστικών στοιχείων στη γλώσσα οφείλεται βασικά σε δύο παράγοντες:

- 1) στην ανάγκη κατανόησης, και
- 2) στην ανάγκη πολλαπλής χρήσης του ίδιου γραμματικού στοιχείου.

Η ομιλία συνήθως δέ γίνεται σε ιδεώδεις συνθήκες περιβάλλοντος: μιλάμε και πλάϊ σ’ έναν καταρράχτη, πάνω σ’ ένα καράβι σε φουρτούνα, κοντά στον αυτοκινητόδρομο ή μέσα σε μιάν απειθάρχητη πολιτική συγκέντρωση. Φυσικό είναι πολλά απο τα χαρακτηριστικά του μηνύματος να χάνονται, και γιαυτό είναι ανάγκη το μήνυμα να περιέχει περισσότερα σημάδια αναγνώρισης, ώστε κάθε φορά να πιάνουμε τουλάχιστον μερικά απ’ αυτά και να καταλαβαίνουμε το νόημα. Οι γλώσσες λοιπόν δημιουργούν πλεοναστικά χαρακτηριστικά, που χρειάζονται για τη συνεννόηση –ενώ απ’ την άποψη π.χ. του κομπιούτερ τα πλεοναστικά αυτά χαρακτηριστικά θα ήτανε περιττά.

Οι γλώσσες είναι αναγκασμένες να δουλεύουν με σχετικά περιορισμένα μέσα. Οι μονάδες που διακρίνουν λέξεις (τα φωνήματα) δέ μπορεί να είναι πάρα πολλές, γιατί τότε δέ θα μπορούσαμε ούτε να τις ξεχωρίσουμε τη μιά απ’ την άλλη ούτε να τις ανακαλέσουμε εύκολα. Επίσης τα γραμματικά μορφήματα πρέπει να είναι περιορισμένα, ώστε να τα συγκρατούμε στη μνήμη-μας. Ούτε και οι λέξεις της καθημερινής χρήσης μπορεί να είναι πάρα πολλές, άν πρόκειται να τις ανακαλούμε με ευκολία. Η γλώσσα όμως πρέπει να εκπληρώσει έναν πολύ μεγάλο αριθμό λειτουργιών. Γιαυτό η ίδια λέξη μπορεί να έχει πολλές σημασίες, και επίσης το ίδιο μόρφημα καθώς και το ίδιο φώνημα να έχουνε πολλαπλές λειτουργίες. Συνήθως πετυχαίνουμε διασάφηση με *συνδυασμό δύο ή περισσότερων στοιχείων* (“σημαδιών”, “χαρακτηριστικών”).

Για πρδ., η διάκριση παρόντος – παρελθόντος στο νεοελληνικό ρήμα μπορεί στον ενικό να δηλώνεται με συνδυασμό τριών διαφορών: διαφορετικό κλιτικό επίθημα, θέση του τόνου στην παραλήγουσα ή στην προπαραλήγουσα, συνήθως προσθήκη αρχικού *ε-* για τη δήλωση του παρελθόντος· π.χ. *γράφω* – *έγραφα*, *έγραψα*. Όμως στον πληθυντικό οι αντιθέσεις (τα διακριτικά σημάδια) μπορεί να περιοριστούν σε δύο ή και μόνο σε ένα: *γράφουμε* – *γράφαμε*, *γράψαμε*, δηλαδή μόνο στο διαφορετικό κλιτικό επίθημα, την “κατάληξη”. Και με μεγαλύτερα ρήματα μπορεί να καταλήξουμε σε δισημία· π.χ. *κατάλαβε* = ΠΑΡΕΛΘΟΝ ή ΠΡΟΣΤΑΓΗ (που ξεκινάει απ’ το παρόν);

1♦2 Παραδείγματα πλεονασμού στη φωνολογία

Τα φωνήματα μιάς συγκεκριμένης ομάδας (φυσικής τάξης) σε κάποια γλώσσα πρέπει να διαφέρουν μεταξύ-τους τουλάχιστον κατα ένα διακριτικό χαρακτηριστικό. Και υπάρχουν περιπτώσεις όπου αυτό πραγματικά συμβαίνει.

Ας ελέγξουμε για παράδειγμα τα υπερωικά σύμφωνα στα νέα ελληνικά:

k	g	ɣ	x
[-εξακολ]	[-εξακολ]	[+εξακολ]	[+εξακολ]
[-ηχηρό]	[+ηχηρό]	[+ηχηρό]	[-ηχηρό]

Το καθένα διακρίνεται από το γειτονικό-του μόνο με βάση ένα χαρακτηριστικό. Δηλαδή γίνεται απόλυτη εκμετάλλευση και των δύο δυνατοτήτων (ηχηρότητα, εξακολουθητικότητα): g/k [+/-ηχηρό], x/k [+/-εξακολ], γ/g [+/-εξακολ], γ/x [+/-ηχηρό]. Μόνον εκείνα που στο διάγραμμα παρουσιάζονται σε αντίθετες γωνίες διαφέρουν μεταξύ-τους κατα δύο χαρακτηριστικά:

k	g	(διαφορετικά τόσο ως προς την ηχηρότητα
x	γ	όσο και ως προς την εξακολουθητικότητα)

Επίσης και κατα ζευγάρια διαφέρουν μόνον ως προς ένα χαρακτηριστικό: x γ/k g [+/-εξακολ], g γ/k x [+/-ηχηρό]. Τέλος και από τη γειτονική-τους ομάδα των ουρανικών:

c	ɟ
ɸ	j

διαφέρουν μόνο κατα ένα χαρακτηριστικό: [+πίσω/-πίσω]

Στα γερμανικά, όπου στην περιοχή των υπερωικών γίνεται διάκριση μόνον ανάμεσα σε τρία φωνήματα, η κατηγορία των εξακολουθητικών (που αντιπροσωπεύεται μόνο από το x), είναι οπωσδήποτε και άηχη:

k	g
x	

Δηλαδή η έλλειψη ηχηρότητας σ' αυτή την κατηγορία παρουσιάζεται σάν επιπλέον, πλεοναστικό χαρακτηριστικό (γιαυτό και σε πολύ οικονομική περιγραφή δεν είμαστε καν υποχρεωμένοι να την αναφέρουμε). Τέλος στα ιταλικά, στα γαλλικά και στ' αγγλικά, όπου υπάρχουν μόνο δύο υπερωικά σύμφωνα, τα k g, και τα δύο κλειστά, αυτά έχουν από κοινού και πλεοναστικά το επιπλέον χαρακτηριστικό [-εξακολ]. Αυτό σημαίνει ότι στις τρεις τελευταίες γλώσσες, για να ξεχωρίσουμε μεταξύ-τους τα υπερωικά σύμφωνα, δεν είμαστε υποχρεωμένοι να χρησιμοποιήσουμε και τη διάκριση [+/-εξακολ], πράγμα που είμαστε υποχρεωμένοι να κάνουμε στα νέα ελληνικά και ενμέρει στα γερμανικά.

Από τα παραπάνω συνάγεται ότι στα νέα ελληνικά τα υπερωικά σύμφωνα είναι αντικειμενικά πιο δύσκολα, δηλαδή είναι πιο δύσκολο να διακριθούν, ακριβώς επειδή αυτή η γλώσσα στην περίπτωση των υπερωικών συμφώνων παρουσιάζει περισσότερη οικονομία με το να εκμεταλλεύεται πληρέστερα τις υπάρχουσες δυνατότητες. Επομένως στα νέα ελληνικά, τα υπερωικά σύμφωνα είναι πιο δύσκολο να μαθευτούν και να αναπαραχθούν. Πιο εύκολα σ' αυτόν τον τομέα είναι τα γαλλικά, τα αγγλικά και τα ιταλικά, ενώ σε ενδιάμεση βαθμίδα δυσκολίας βρίσκονται τα γερμανικά.

Το αντίθετο ισχύει για τα φωνήεντα. Τα πέντε φωνήεντα των νέων ελληνικών διαφέρουν μεταξύ-τους περισσότερο απ' ό,τι τα φωνήεντα των γερμανικών, των αγγλικών ή των γαλλικών: Το χαμηλό φωνήεν a στα νέα ελληνικά είναι πλεοναστικά [+πίσω], ενώ τα αγγλικά εκμεταλλεύονται τη διάκριση [+/-πίσω] στα χαμηλά φωνήεντα (a/æ). Τα μπροστινά φωνήεντα των νέων ελληνικών (i e) είναι επι-

πλέον, πλεοναστικά, [-στρογγ], ενώ τα όχι χαμηλά πίσω (u o) είναι πλεοναστικά [+στρογγ], και το χαμηλό a είναι πλεοναστικά [-στρογγ] (δηλαδή το χαμηλό φωνήεν έχει δύο πλεοναστικά χαρακτηριστικά).

Στα γερμανικά και στα γαλλικά, μόνο τα πίσω φωνήεντα έχουνε σάν πλεοναστική διάκριση τη στρογγυλότητα: τα όχι χαμηλά (γερμ.: u ʊ o ɔ; γαλλ.: u o ɔ) είναι επιπλέον [+στρογγ], τα χαμηλά (a ɑ) είναι επιπλέον [-στρογγ], ενώ τα μπροστινά φωνήεντα (γερμ.: i y ɪ ʏ e ø ε œ; γαλλ.: i y e ε ø œ) εκμεταλλεύονται τη διάκριση [+/-στρογγ] (y/i, œ/e κτλ.). Αυτό σημαίνει ότι περισσότερα φωνήεντα «συνωστίζονται» στην μπροστινή περιοχή. Άρα είναι πιο δύσκολο να αρθρωθούν σωστά και πιο δύσκολο να γίνουν αντιληπτά. Επιπλέον, στα γερμανικά –και το ίδιο ισχύει για τ’ αγγλικά– υπάρχει γενική διάκριση ανάμεσα σε τεταμένα και χαλαρά φωνήεντα (i/ɪ e/ε o/ɔ κτλ, μάλιστα υπάρχει και το πιο χαλαρό, το κεντρικό ə). Και στις κεντρικές ιταλικές διαλέκτους, στη σειρά των μεσαίων φωνηέντων γίνεται διάκριση ανάμεσα σε τεταμένα (πιο κλειστά) και χαλαρά (πιο ανοιχτά): e/ε o/ɔ. Άρα το φωνηεντικό σύστημα αυτών των διαλέκτων είναι πιο περίπλοκο απ’ ότι των υπόλοιπων σ’ αυτή τη γλώσσα.

Πάντως δεν είναι παράδοξο ότι σε πολλές γλώσσες τα μπροστινά φωνήεντα είναι περισσότερα από ότι τα πισινά. Με το στόμα ανοιχτό, ο διαθέσιμος χώρος στο μπροστινό μέρος είναι μεγαλύτερος απ’ ότι ο πίσω.

Δηλαδή οι διαθέσιμες αντιθέσεις στα φωνήεντα είναι: πισινά / μπροστινά, ψηλά / μεσαία / χαμηλά, στρογγυλά / αστρογγυλά, χαλαρά / τεταμένα. Και οι τέσσερις αντιθέσεις μπορούν να συνδυαστούν μεταξύ-τους, κι έτσι να έχουμε: μπροστινά-ψηλά-αστρ-χαλαρά / μπρ-ψηλά-αστρ-τετ / μπρ-ψηλά-στρ-χαλαρά / μπρ-ψηλά-στρ-τετ / πίσω-ψηλά-στρ-χαλαρά/πίσω-ψηλά-στρ-τετ /... μεσαία-μπρ-αστρ-χαλαρά / μεσαία-μπρ-στρ-τεταμένα... κτλ. Η κάθε γλώσσα όμως αξιοποιεί μόνο μερικές απ’ αυτές τις αντιθέσεις.

1♦3 Χρησιμότητα του πλεονασμού, διακρίτοτητα (distinctiveness)

Σε σύστημα λιγότερων φθόγγων υπάρχει προφανώς περισσότερος πλεονασμός, άρα περισσότερη “διακρίτοτητα”. Με περισσότερο πλεονασμό δημιουργείται μεγαλύτερη σαφήνεια. Η μεγαλύτερη σαφήνεια που πετυχαίνεται με σύστημα λιγότερων φθόγγων πληρώνεται με έλλειψη οικονομίας, δηλαδή με ύπαρξη πλεοναστικών χαρακτηριστικών. Οι δύο αντίθετες τάσεις δημιουργούν στις γλώσσες ένα ευμετάβολο ισοζύγιο.

Στο Κεφάλαιο 9, *Διαφωνημική σύγκριση*, θα επισημανθεί ότι στα γερμανικά και στ’ αγγλικά, τα άηχα κλειστά p t k είναι επιπλέον τεταμένα, και σε πολλές θέσεις της λέξης δασέα. Τα δύο αυτά χαρακτηριστικά είναι “πλεοναστικά”, δηλαδή ακολουθούν αυτόματα το χαρακτηριστικό: [-ηχηρά]. Και αντίστοιχα, τα ηχηρά κλειστά b d g, που είναι [+ηχηρά], χαρακτηρίζονται πλεοναστικά και από έλλειψη δασύτητας και από χαλαρότητα. Τα πλεοναστικά χαρακτηριστικά όμως αυτών των συμφώνων στις δύο γλώσσες τελικά γίνονται απαραίτητα για την κατανόηση, αφού τα ηχηρά κλειστά έχουνε σχετικά λίγη ηχηρότητα, ιδιαίτερα πρίν από άηχο σύμφωνο ή σε τέλος λέξης· στα γερμανικά μάλιστα, σε τέλος λέξης δεν υπάρχουν καθόλου ηχηρά σύμφωνα (δές και το τμήμα 3♦9 *Αφομοίωση και Ουδετέρωση*.) Επομένως η αντίθεση: ηχηρό / άηχο δεν αρκεί για να ξεχωρίσουμε τις δύο κατηγορίες συμφώνων, και είναι απαραίτητες οι επιπλέον αντιθέσεις: χαλαρά / τεταμένα, αδάσυντα («σκέτα») / δασέα. Τέλος, με την εξέλιξη της γλώσσας μπορεί τα αρχικά μή πλεοναστικά χαρακτηριστικά να παραμεριστούν σημαντικά ή και τελείως· κάτι που φαίνεται ότι βρίσκεται στην εξέλιξη-του σήμερα στις δύο παραπάνω γλώσσες στις ομάδες φωνηέντων που αναλύθηκαν.

1♦4 Επιπτώσεις στη διδασκαλία

Απο την πραχτική άποψη της εκμάθησης και της διδασκαλίας ξένων γλωσσών μας ενδιαφέρει το γεγονός οτι σε περιοχές οπου η ξένη γλώσσα εκμεταλλεύεται τα διακριτικά χαρακτηριστικά με τρόπο πίο οικονομικό, δηλαδή πληρέστερα, απο ότι η γλώσσα του σπουδαστή, και επομένως παρουσιάζει περισσότερες μονάδες, θα υπάρξουν προβλήματα εκμάθησης. Ο Έλληνας θα έχει προβλήματα με τα φωνήεντα των γερμανικών, των αγγλικών, των γαλλικών, των κεντρικών ιταλικών διαλέκτων, οι ομιλητές των γλωσσών αυτών θα έχουνε προβλήματα με τα νεοελληνικά υπερωικά σύμφωνα –ίσως όμως οι γερμανόφωνοι λιγότερα απο τους άλλους.

2♦ Περιρισμοί (constraints)

2♦0 Γενικά

Οι γλώσσες γενικά και κάθε γλώσσα ειδικά επιβάλλουν περιορισμούς τόσο στην πρώτη ύλη (περίπου: στους ήχους) που χρησιμοποιούν, όσο και στους γραμματικούς (και φωνολογικούς) κανόνες που θα μπορούσαν να διαθέσουν. Χωρίς περιορισμούς, και χωρίς κανόνες πλατειάς ισχύος, δέ θα ήτανε δυνατό να «μαθευτεί» μία γλώσσα. Γιαυτό, όπως εξηγήθηκε στον τόμο Α', μία καθαρεύουσα «δέ μαθαίνεται»: επειδή διαθέτει ένα πλήθος κανόνων που δέν έχουνε πλατειά ισχύ.

Έχει διατυπωθεί η υπόθεση ότι όλες οι γλώσσες γενικά επιβάλλουν δυαδική διάκριση (ναί / όχι, +/–) στο ηχητικό υλικό (Roman Jakobson: θεωρία των δυαδικών χαρακτηριστικών, binary features). Επίσης η διάκριση των φθόγγων σε φωνήεντα και σύμφωνα μπορεί να θεωρηθεί γενικός περιορισμός που επιβάλλουν όλες οι γλώσσες. Το γεγονός όμως ότι μία γλώσσα χρησιμοποιεί σύστημα πέντε φωνηέντων, μία άλλη χρησιμοποιεί σύστημα εφτά ή δέκα φωνηέντων, μία γλώσσα επιτρέπει μπροστινά στρογγυλά φωνήεντα και μία άλλη όχι, μπορεί να ερμηνευτεί σαν αποτέλεσμα των ειδικών περιορισμών που η κάθε συγκεκριμένη γλώσσα επιβάλλει στην επιλογή των φωνηέντων. Πρόκειται δηλαδή για ειδικότερες επιλογές μέσα στις γενικότερες δυνατότητες που υπάρχουν. Το ίδιο θα λέγαμε και για το σύστημα των συμφώνων μιάς γλώσσας καθώς και για οποιοδήποτε άλλο σύστημα.

Το παιδί, προτού αναπτύξει την (έμφυτη) γλωσσική ικανότητα, παράγει τεράστιο αριθμό φθόγγων, που όμως δέ δηλώνουν τίποτα σε καμία γλώσσα. «Μαθαίνει να μιλάει» το παιδί σημαίνει πως αρχίζει να εσωτερικεύει το σύστημα των περιορισμών που επιβάλλει η γλώσσα του περιβάλλοντός-του, κι επομένως περιορίζει το ρεπερτόριό-του σ' εκείνους τους φθόγγους που έχουνε διακριτική δύναμη στη γλώσσα αυτή.

Έτσι και στη σύνταξη, ανάλογα με τη γλώσσα που εσωτερικεύει, συνηθίζει το παιδί να βάζει σε ορισμένη σειρά τους διάφορους όρους της πρότασης και ν' αναγνωρίζει τη συνταχτική λειτουργία των διάφορων “κλιτικών” μορφημάτων, σύμφωνα με τους περιορισμούς που η γλώσσα-του επιβάλλει στις θεωρητικά δυνατές συνταχτικές δυνατότητες.

Στην κλιτική μορφολογία, κατα το μέτρο που διαθέτει κάτι τέτοιο μία γλώσσα, πρέπει να συνηθίσει ο ομιλητής να μή χρησιμοποιεί αδιάκριτα τα διάφορα μορφήματα, και το ίδιο ισχύει για την παραγωγική μορφολογία. Επίσης στον τομέα του λεξικού και της σημασιολογίας μαθαίνει το παιδί τους περιορισμούς που επιβάλλει η συγκεκριμένη γλώσσα ως προς το λεξιλογικό “ευρετήριο” και ως προς τις σημασίες που επιδέχεται η κάθε λέξη. Απο κάπως διαφορετική σκοπιά εξετασμένοι, οι περιορισμοί που επιβάλλει μία γλώσσα μπορούν να θεωρηθούν γλωσσικοί κανόνες.

2♦1 Περιορισμοί τμημάτων (segmental constraints)

Ειδικά στη φωνολογία μιλάμε για δύο ειδών περιορισμούς: περιορισμούς τμημάτων και περιορισμούς ακολουθίας. Το πρώτο είδος περιορισμών καθορίζει ποιά φωνήματα και ποιά φωνητικά τμή-

ματα (π.χ. ποιά αλλόφωνα) επιτρέπει μιά γλώσσα. Θυμίζουμε (δές τόμο Α', Κεφάλαιο *Φωνήματα. Αλλόφωνα* και ασκήσεις Α', Κεφάλαια *Φωνήματα. Ελάχιστα ζευγάρια*, και *Φωνήματα. Αλλόφωνα*) ότι γενικά το φωνητικό ευρετήριο έχει περισσότερα μέλη απο το φωνημικό ευρετήριο. Πάντως τόσο το φωνημικό όσο και το φωνητικό ευρετήριο μιάς γλώσσας κάθε άλλο παρά απειρίοριστα είναι. Π.χ. στα νέα ελληνικά, στα ισπανικά και στις περισσότερες ιταλικές διαλέκτους, τα φωνηεντικά φωνήματα δέν είναι περισσότερα απο πέντε, σε μερικές ευρωπαϊκές γλώσσες μπορεί να είναι λίγο περισσότερα απο μιά ντουζίνα, πάντως ο αριθμός-τους δέν είναι εξαιρετικά μεγάλος. Ακόμη κι αν υποθέσουμε οτι τα νεοελληνικά φωνήεντα έχουνε βραχύτερα και μακρότερα αλλόφωνα (ανάλογα με τη θέση-τους στη λέξη και ανάλογα με τη θέση του τόνου), και ακόμη οτι μερικά φωνήεντα μπορούν να παρουσιαστούν και αποφωνοποιημένα ή να παρουσιαστούν σάν ημίφωνα, και πάλι ο συνολικός αριθμός των αλλόφωνων, μεγαλύτερος βέβαια απο το συνολικό αριθμό των φωνημάτων, εξαιρετικά μεγάλος δέν είναι.

2♦2 Περιορισμοί ακολουθίας (sequential constraints)

Το δεύτερο είδος περιορισμών καθορίζει ποιά φωνήματα ή ποιά φωνητικά τμήματα «ταιριάζουνε μεταξύ-τους». Κάπως απλά μπορούμε να πούμε οτι αυτό το είδος των περιορισμών παρουσιάζει τρεις περιπτώσεις: α) ένα φώνημα μπορεί ν' αποκλείεται απο κάποια θέση μέσα στη λέξη, συνήθως απο αρχή ή απο τέλος λέξης, β) μπορεί ν' αποκλείονται διάφοροι συνδυασμοί φωνημάτων, γ) μπορεί ορισμένα φωνήματα να επιτρέπονται μόνο σε τονισμένη ή μόνο σε άτονη θέση. Θυμίζουμε οτι παρόμοιους περιορισμούς ακολουθίας συναντάμε και στα αλλόφωνα ενός φωνήματος (δηλαδή υπάρχουν περιορισμοί ακολουθίας και στο φωνητικό επίπεδο).

Η πρώτη περίπτωση αφορά θέματα “κατανομής” (distribution) των φωνημάτων. Στα νέα ελληνικά, ενώ όλα τα συμφωνικά φωνήματα επιτρέπονται σε αρχή ή σε μέσο λέξης, σε τέλος λέξης επιτρέπεται μόνο το /s/ και με ορισμένες προϋποθέσεις το /n/.

Σημ.: Τελικό η στα νέα ελληνικά επιτρέπεται βασικά σε “γραμματικές” λέξεις, δηλαδή σε άρθρα, αντωνυμίες, προθέσεις, μόρια, που στη γλώσσα μας βρίσκονται πάντα πρίν απο κάποια άλλη λέξη και (εκτός απ' τα αρνητικά μόρια *δέν*, *μην* και τους σύνδεσμους *άν*, *σάν*) δέν έχουνε δικό τους τόνο παρα αποτελούν μία τονική ενότητα με την ακόλουθη λέξη. Επομένως, αφού δέν παρουσιάζονται ποτέ σε τέλος φράσης, μπορούν να διατηρήσουν το τελικό τους η, αν τύχει να ακολουθεί ο κατάλληλος φθόγγος (δές Κεφάλαιο 6 *Διαδικασίες συλλαβικής δομής*). Γιαυτό και συχνά σε τέλος λέξεων που θα μπορούσαν να τελειώνουν σε η αναπτύσσεται ένα φωνήεν, συνήθως το ε, σπανιότερα το α (π.χ. *γράφουν* / *γράφουνε*, *πλύθηκαν* / *πλυθήκανε*, *των παιδιών* / *των παιδιώνε* (τούτο όχι στην *KNE*), *δές-τον* / *δές-τονε* (*δές-τονα*,;)· στην τελευταία περίπτωση, στην *KNE*, η αντωνυμία μπαίνει ύστερα απο την προσταχτική). Λέξη που να τελειώνει σε η είναι σπάνια (*πλενόντουσαν*). Τελικό η (είτε σάν κατάλοιπο παλιότερης γλωσσικής μορφής είτε σά νεότερο δημιουργήμα) μπορεί να παρουσιαστεί ανάμεσα σε επίθετο ή άρθρο και ουσιαστικό, γιανα σπάσει την ακολουθία δύο φωνηέντων· για πρδ., απο δημοτικό τραγούδι: *και τη γυναίκα την καλή -ν- οπου τιμά τον άντρα*. Τελικό η υπάρχει ή ξαναδημιουργήθηκε με λόγια επίδραση στη γενική του πληθυντικού, που έτσι κι αλλιώς είναι σπάνια πτώση. Τέλος βρίσκουμε τελικό η σε λόγιες λέξεις και άλλα αναφομοίωτα δάνεια απ' την καθαρεύουσα και άλλες ξένες γλώσσες.

Μπορούμε σχετικά εύκολα να βρούμε αρχικά φωνήματα καθώς και συνδυασμούς συμφώνων και φωνηέντων σε αρχή λέξης, κοιτάζοντας ένα σχετικά μεγάλο λεξικό –αρκεί να μην ξεχνάμε οτι πολλές φορές η ορθογραφία πλαστογραφεί την προφορά και οτι τα παλιότερα νεοελληνικά λεξικά πλαστογραφούσαν και τη νεοελληνική γλώσσα. Τί συμβαίνει στο τέλος της λέξης μπορούμε να το δούμε στα ειδικά λεξικά που λέγονται “αντίστροφα”. Πρόκειται για λεξικά που παρουσιάζουν τις λέξεις της γλώσσας (συνήθως χωρίς ερμηνεύματα, μόνο σε λίστες) αλφαβητισμένες απο το τέλος προς την αρχή: π.χ. *στραβά ακριβά ξερβά βουβά μουγγά σιγά... γή αρπαγή φακή... σέρνω παρασέρνω τρατέρνω φέρνω....*

Τέτοια λεξικά είναι πολύ χρήσιμα για αναλύσεις όπως οι παραπάνω, και γενικότερα για κάθε είδους μορφολογική ανάλυση, γιατί σ' αυτά βρίσκουμε εύκολα διάφορους τύπους επιθημάτων. Επίσης ευκολύνουν στην προετοιμασία παραδειγμάτων και ασκήσεων για διδασκαλία σε ξένους (πόσες λέξεις που τελειώνουν σε *-ιάρης -τζής -όνι -ότητα -τής -ής -άρω -ώνω* μπορούμε να σκεφτούμε στα γρήγορα, ώστε να διαλέξουμε τις πιο κατάλληλες για μία άσκηση;).

Για τα αρχαία ελληνικά υπάρχουν δύο καλά λεξικά αυτού του είδους: P. Kretschmer & E. Locker. Για τα λατινικά υπάρχει το παλιό του Gradenwitz. Για τα ιταλικά υπάρχει του M. Alinei, για τα γαλλικά του Juilland, για τα γερμανικά του Mater, και για τα αγγλικά του Lehnert. Για τα νέα ελληνικά υπήρχε το λεξικό του Γ. Κουρμούλη. Δυστυχώς το λεξικό περιέχει πολλούς καθαρευουσιανισμούς, που οι περισσότεροι είναι αμφίβολο αν χρησιμοποιήθηκαν πραγματικά και απο τους ίδιους τους καθαρευουσιάνους. Αντίθετα λείπουν πολλές νεοελληνικές λέξεις (ξένος φιλόλογος στη βιβλιοκρισία του αναφέρει ότι δέ βρήκε μέσα τις μισές απο τις λέξεις του Σεφέρη –όταν εκδόθηκε το λεξικό, ο Σεφέρης είχε κιόλας πάρει το βραβείο Νόμπελ). Δεν υπάρχει ένδειξη σε τί υλικό στηρίχτηκε το λεξικό. Παρατηρείται σύγχυση ανάμεσα σε ορθογραφία και προφορά, έτσι ώστε η κατάταξη των λέξεων γίνεται παραπλανητική, ενώ οι “στατιστικές” καταλήξεων που δίνονται είναι άχρηστες. Ωστε πρέπει να χρησιμοποιεί κανείς αυτό το λεξικό με πολύ μεγάλη προσοχή. Πρόσφατα εκδόθηκε πολύ πιο αξιόπιστο και μεγαλύτερο αντίστροφο λεξικό υπο τη διεύθυνση της Α. Αναστασιάδη, αν και ούτε σ' αυτό δηλώνεται σε τί υλικό στηρίχτηκε. (Δές τους τίτλους στη *Βιβλιογραφία*).

Στα ιταλικά επίσης, τα περισσότερα σύμφωνα αποκλείονται απο τέλος λέξης. Αντίθετα, τα περισσότερα σύμφωνα των γαλλικών, των αγγλικών και των γερμανικών επιτρέπονται όχι μόνο σε αρχή ή σε μέσο αλλά και σε τέλος λέξης. Υπάρχουν όμως και μερικά σύμφωνα τόσο στα αγγλικά όσο και στα γερμανικά που αποκλείονται απο κάποια απο τις τρεις θέσεις της λέξης –πιο σωστά: του μορφήματος.

Η δεύτερη περίπτωση αφορά τις δυνατότητες συνδυασμού φωνημάτων: “φωνοτακτικές δυνατότητες” (phonotactic possibilities). Αν για τα νέα ελληνικά δεχτούμε συνολικά 24 σύμφωνα (ο αριθμός μπορεί να μειωθεί κατα μερικές μονάδες, αν δέ θεωρήσουμε τα ουρανικά και τα ηχηρά κλειστά σαν ιδιαίτερα φωνήματα), μπορούμε να υπολογίσουμε συνολικά $231 \times 2 = 462$ συνδυασμούς δύο συμφώνων, καθώς και άλλες 24 δυνατότητες επανάληψης του ίδιου σύμφωνου, και φυσικά πολύ περισσότερους συνδυασμούς τριών συμφώνων και πάνω. Στην πραγματικότητα όμως συνδυασμοί τεσσάρων συμφώνων αποκλείονται (εξαίρεση: η λόγια προέλευσης λέξη *εκστρατεία* και το πρόσφατο δάνειο *έξτρα*), οι επιτρεπτοί συνδυασμοί τριών συμφώνων είναι πολύ λίγοι, ούτε όμως και οι συνδυασμοί δύο συμφώνων είναι πολλοί: π.χ. με το *υ* επιτρέπονται /νδ vj vy mv (σε λόγια προέλευσης λέξεις) νη νñ vι νr rv/, δέν επιτρέπονται όμως όλοι οι υπόλοιποι (*δν nv vg kv pv vf .../). Ούτε και επανάληψη του ίδιου σύμφωνου είναι δυνατή. Παρόμοια και με τα φωνήεντα, δέν υπάρχουν στη γλώσσα-μας συνδυασμοί τεσσάρων ή τριών φωνηέντων ούτε και επαναλήψεις του ίδιου φωνήεντος.

Σημ.: Τα παραπάνω ισχύουν περισσότερο για την *KNE*. Υπάρχουν διαφορές με άλλες διαλέκτους, και ιδιαίτερα με τις βόρειες. Επιπλέον, λόγια προέλευσης λέξεις μπορεί να παρουσιάσουν επανάληψη ακόμη και του ίδιου φωνήεντος: π.χ. *ποίηση, ποιητική* (αν και σε γρήγορη ομιλία συχνά ακούγεται [piti'ci], *οι ιοί* (τρεις φορές το ίδιο φωνήεν χωρίς καν ύπαρξη σύμφωνου!).

Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι οι αποδεχτοί συνδυασμοί καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό απο κανόνες. Έτσι στα νέα ελληνικά, αν έχουμε σύμπλεγμα συμφώνων με το δεύτερο ηχηρό, τότε και το πρώτο θα είναι ηχηρό, και αντίθετα, αν το δεύτερο είναι άηχο, τότε και το πρώτο θα είναι άηχο: νδ vy zv zm ft xt st ts ks sk..., όχι όμως και *vt sv zf kz zk... (δές και το τμήμα *Αφομοίωση και Ουδετέρωση*). Επιτρέπονται συνδυασμοί άηχων και υγρών, που στα ελληνικά είναι πάντα ηχηρά, αλλά τα

υγρά δέν ανήκουν στα “κυρίως σύμφωνα”. Άν πάλι το πρώτο σύμφωνο είναι ρινικό, τότε, αφού στα νέα ελληνικά δέν υπάρχουν άηχα ρινικά, θα γίνει ηχηρό και το δεύτερο: mb nd, όχι όμως και *mp nt... Επομένως, άν ξέρουμε την ηχηρότητα του ενός συμφώνου, *μπορούμε να προβλέψουμε* την ηχηρότητα και του άλλου. Απο συνδυασμούς (συμπλέγματα) τριών συμφώνων σε αρχή λέξης βρίσκουμε: spr zbr (σπάνιο) spl sfr str zðr(?) skr (σε μερικά πρόσφατα δάνεια) skl skl. Παρατηρούμε ότι το πρώτο απο τα τρία σύμφωνα είναι πάντα s (και σπάνια z, άν το ακόλουθο σύμφωνο είναι ηχηρό), ενώ το τρίτο είναι l ή r, δηλαδή υγρά (όχι “κυρίως σύμφωνα”). Και πάλι λοιπόν μπορούμε να προβλέψουμε (υπόμνηση: κανόνας σημαίνει δυνατότητα πρόβλεψης) ότι σε σύμπλεγμα τριών συμφώνων σε αρχή λέξης το πρώτο θα είναι s και το τρίτο θα είναι υγρά (μία εξαίρεση: *σκνίπα*). Σε σύμπλεγμα δύο συμφώνων είτε σε αρχή είτε σε μέσο λέξης (στα νέα ελληνικά, σε τέλος λέξης συμπλέγματα συμφώνων αποκλείονται, εκτός απο μερικά πρόσφατα δάνεια), άν είναι και τα δύο άηχα, τότε –με μόνη εξαίρεση το σύμπλεγμα sf– θα διαφέρουν υποχρεωτικά μεταξύ-τους κατα τον τρόπο άρθρωσης: δηλαδή το ένα θα είναι εξακολουθητικό και το άλλο κλειστό. Οι άλλες δύο δυνατότητες (και τα δύο εξακολουθητικά ή και τα δύο κλειστά) αποκλείονται. Έτσι μπορούμε να έχουμε: sp st sc sk ft xt fk ks ps..., αλλά όχι και * sθ fθ xθ fx xf... Είναι φανερό λοιπόν ότι η γλώσσα περιορίζει έντονα τους θεωρητικά δυνατούς συνδυασμούς φωνημάτων. Αλλά και στους παραπάνω κανόνες, που αναφέρθηκαν σάν παραδείγματα, ισχύουν παραπέρα περιορισμοί: σε αρχικό σύμπλεγμα τριών συμφώνων το δεύτερο πρέπει να είναι “κυρίως σύμφωνα” (δηλαδή όχι m n l r), ο συνδυασμός stl δέν υπάρχει κτλ. (δέν αποκλείονται όλοι οι συνδυασμοί εξίσου αυστηρά· π.χ. fx λέγεται πιά εύκολα απο sθ).

Όμως απο λόγια (καθαρευουσιάνικη) επίδραση, παρουσιάζονται σήμερα εξαιρέσεις στους γενικότερους κανόνες, και παρατηρούνται συμπλέγματα όπως: xθ fθ pt (δές πιά κάτω).

Περιορισμοί ισχύουν ακόμη και σε συνδυασμό φωνηέντων και συμφώνων. Π.χ. στα νέα ελληνικά, πρίν απο μπροστινό φωνήεν (i e) δέ γίνεται δεχτό υπερωικό σύμφωνο, στη θέση του θα παρουσιαστεί ουρανικό (δηλ. ci ce ci je ji... αλλά όχι *ki ke xe). Εδώ έχουμε περίπτωση αφομοίωσης θέσης. Συχνά οι περιορισμοί παρουσιάζονται σάν αποτέλεσμα αφομοίωσης ή απαιτήσεων της συλλαβικής δομής, λιγότερο συχνά σάν αποτέλεσμα ανομοίωσης (δές τα σχετικά κεφάλαια).

Το τρίτο είδος περιορισμών αναφέρεται στη σχέση φωνητικών τμημάτων (βασικά φωνηέντων) και τόνου. Στα γερμανικά και στα γαλλικά, το κεντρικό χαλαρό φωνήεν *schwa* (ə) δέν παρουσιάζεται ποτέ σε τονισμένη συλλαβή. Στ’ αγγλικά, τα περισσότερα φωνήεντα σε άτονη θέση γίνονται schwa. (Και ειδικά στα βρετανικά αγγλικά ένα τονισμένο *schwa* αρθρώνεται πιά χαμηλά απ’ ότι το άτονο· φωνητικό σύμβολο: ʌ.) Στις κεντρικές ιταλικές διαλέκτους που διακρίνουν τέσσερα μεσαία φωνήεντα (e ε ο ο), η διάκριση παρουσιάζεται μόνο σε τονισμένη θέση. Παρόμοια είναι η κατάσταση στα γαλλικά (e/ε ə/ε ο/ο, μόνον ότι εδώ θα μιλούσαμε για αλλόφωνα και όχι για φωνήματα, όπως στις κεντρικές ιταλικές διαλέκτους). Στα νέα ελληνικά, άτονα i u σε ορισμένες θέσεις μπορούν να παρουσιάσουν αποφωνοποιημένα (δηλαδή εδώ πρόκειται για αλλοφωνική ποικιλία). Ειδικά στις βόρειες νεοελληνικές διαλέκτους τα φωνήματα /i u/ σε άτονη θέση αποκλείονται τελείως, ενώ στη θέση αυτή τα φωνήματα /e o/ παρουσιάζονται σάν i u: *παίζει* > 'pez, *πουλί* > 'rλί, *παιδί* > ri'di, *το παιδί* > tu'ri'di.

Σημ.: Πιά τυπικά, οι όροι “περιορισμοί” και “φωνολογικοί κανόνες” χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν διαφορετικά στάδια στην παραγωγή της ομιλίας (στη “φωνολογική ιστορία” ενός εκφωνήματος): “Περιορισμός” σε στενή έννοια καθορίζει τί επιτρέπεται σε κάποιο επίπεδο· π.χ. τί φωνήματα ή τί συνδυασμοί φωνημάτων επιτρέπονται στο φωνολογικό επίπεδο, και τί αλλόφωνα παρουσιάζονται στο φωνητικό επίπεδο. “Φωνολογικός κανόνας” σε στενή έννοια καθορίζει πώς απο ένα επίπεδο φτάνουμε σε ένα άλλο· π.χ. πώς απο το περισσότερο αφηρημένο φωνολογικό επίπεδο φτάνουμε στο φωνητικό επίπεδο, στο πραγματικό άκουσμα.

Οι επιτρεπτοί συνδυασμοί φωνημάτων εκφράζονται σάν “συνθήκες δομής μορφημάτων” (morpheme structure conditions). Η τελευταία έννοια αναφέρεται περισσότερο στη δυνατότητα πρόβλεψης που μπορεί να υπάρχει: στο παράδειγμα των τριών αρχικών συμφώνων στα νέα ελληνικά, εφόσον ξέρουμε ότι εξαιτίας περιορισμών ακολουθίας μόνον

ορισμένοι συνδυασμοί συμφώνων γίνονται δεχτοί σε αρχική θέση, λέμε ότι οι “συνθήκες δομής” μας επιτρέπουν να προβλέψουμε ότι: αν μία λέξη αρχίζει με τρία σύμφωνα, το πρώτο θα είναι υποχρεωτικά ξ. Μιλάμε για “συνθήκες δομής μορφημάτων” και όχι για “συνθήκες δομής λέξεων”, επειδή μία λέξη μπορεί ν’ αποτελείται από ένα μόρφημα αλλά και από συνδυασμό μορφημάτων, και οι “συνθήκες” ισχύουν για κάθε συγκεκριμένο μόρφημα και όχι μόνο για ολόκληρη τη λέξη.

Με βάση τα παραπάνω θα λέγαμε ότι ένας “περιορισμός τμημάτων” καθορίζει ότι στην *KNE* δεν υπάρχει το φώνημα /y/, ένας άλλος ότι δεν υπάρχει το φώνημα /ʃ/ κτλ. (τους ίδιους περιορισμούς μπορούμε να τους εκφράσουμε και με θετική διατύπωση· π.χ. στην πρώτη περίπτωση μπορούμε να διατυπώσουμε: «αν στα νέα ελληνικά ένα φωνήεν είναι μπροστινό ψηλό, τότε θα είναι αστρογγύλετο»). Περιορισμοί ακολουθίας καθορίζουν ότι καμία ελληνική λέξη δε μπορεί ν’ αρχίζει με σύμπλεγμα τεσσάρων συμφώνων, ότι δε γίνεται δεκτή η ακολουθία */ðt/, ότι σε αρχή λέξης δεν παρουσιάζεται προρινισμένο [ʝg] κτλ. Ένας φωνολογικός κανόνας της *KNE* καθορίζει ότι το τελικό /n/ μιάς λέξης (π.χ. του άρθρου) και το αρχικό /k/ μιάς ακόλουθης λέξης (π.χ. ενός ουσιαστικού) «συγχωνεύονται» μέσα στη φράση σε προρινισμένο [ʝg]. Άλλος φωνολογικός κανόνας καθορίζει ότι στην τελευταία περίπτωση το ρινικό τμήμα μπορεί προαιρετικά ν’ απαλειφτεί. Σύμφωνα με τους περιορισμούς ακολουθίας επιτρέπονται οι λέξεις /tin/ (εφόσον πρόκειται για “γραμματική” λέξη, επιτρέπεται να τελειώνει σε n) και /'kapa/. Σύμφωνα με τον πρώτο φωνολογικό κανόνα που αναφέρθηκε, η φράση /tin#'kapa/ θα γίνει υποχρεωτικά [ti'ɲ gara], και σύμφωνα με το δεύτερο κανόνα μπορεί να γίνει προαιρετικά [ti' gara] *την κάπα*.

Για τους σκοπούς όμως μιάς εισαγωγικής παρουσίασης μπορούμε να χρησιμοποιούμε τον όρο “κανόνας” πιο γενικά, χωρίς να τον περιορίζουμε στη διαδικασία της μετάβασης από το φωνολογικό στο φωνητικό επίπεδο.

2♦3 Περιορισμοί και δάνεια

2♦3.1 Προσαρμοσμένα δάνεια

Παρόμοιες αλλαγές συναντάμε και σε περιπτώσεις δανείων, μόνο που τώρα δε μιλάμε για λάθη – εκτός αν είμαστε σνόμπ – αλλά για προσαρμογή στο σύστημα της αποδέχτριας γλώσσας. Στα νέα ελληνικά έχουμε προσαρμογές δανείων όπως: τούρκ. *divan* > ντιβάνι, γαλλ. *maron* > μαρόνι, τούρκ. *duvar* > ντουβάρι, γαλλ. *tracteur* > τραχτέρι, γαλλ. *cachemir* [kaʃmir] (απο αγγλ. *kashmir*) > κασμίρι [ka'zmiri]. Έτσι πετυχαίνεται προσαρμογή τόσο στο φωνολογικό όσο και στο μορφολογικό σύστημα της γλώσσας: τα δάνεια αποχτούν ελληνική κατάληξη και μπαίνουν στο κλιτικό σύστημα των ουσιαστικών. Απόδειξη ότι στην προσαρμογή των δανείων έχουνε βαρύτητα και οι μορφολογικοί παράγοντες είναι οι λέξεις του τύπου *tas*, που φωνολογικά στέκουν στα νέα ελληνικά (το σύμφωνο ξ επιτρέπεται σε τέλος λέξης), παίρνουνε κατάληξη ουδέτερου τύπου: *τάσι* απο τούρκικο *tas*).

Αντίστοιχη εξέλιξη παρουσιάζουν και λέξεις απ’ τ’ αρχαία ελληνικά: *ἀήρ* > *αέρας*, *μήτηρ* > *μητέρα* (εδώ με βάση το “θέμα της αιτιατικής” *ἀερ-*, *μητερ-*). Συχνά η προσθήκη υποκοριστικής κατάληξης βοηθάει στην προσαρμογή των δανείων: *πινακλάκι*, *βερμουτάκι*, *φλιπεράκι*.

Απο τις περιπτώσεις που παρουσιάστηκαν πιο πάνω φαίνεται ότι οι γλώσσες επιβάλλουν περισσότερους περιορισμούς σε αρχή και σε τέλος λέξης: ίσως επειδή σ’ αυτές τις θέσεις δυσκολεύονται περισσότερο τόσο η άρθρωση όσο και η αντίληψη, και γιαυτό παρουσιάζεται πιο έντονα η τάση να δημιουργηθεί συλλαβική δομή “Σύμφωνο–Φωνήεν” (δές Κεφάλαιο 6 *Διαδικασίες συλλαβικής δομής*). Άλλοτε πάλι απορρίπτονται τα περισσότερα συμπλέγματα συμφώνων σε τέτοιες θέσεις, και σε μερικά απο ’κείνα που επιτρέπονται προσθέτεται ένα φωνήεν. Αυτές οι τάσεις αναγνωρίζονται τόσο στην εξέλιξη παλιότερων τύπων της ίδιας γλώσσας όσο και στην προσαρμογή δανείων.

Παραδείγματα προσθήκης τελικού φωνήεντος είδαμε πιο πριν από τα νέα ελληνικά. Συχνά γλώσσες επιβάλλουν την προσθήκη (“ανάπτυξη”) φωνήεντος στην αρχή λέξεων που αλλιώς θ’ άρχιζαν με σύμπλεγμα συμφώνων (“προθετικό φωνήεν”· δές και Κεφάλαιο 6 *Διαδικασίες συλλαβικής δομής*). Για πρδ., σε παλιότερη φάση της ιστορίας της γαλλικής γλώσσας αναπτύχτηκε ε πριν από αρχικό σύ-

μπλεγμα *sp* ή *sk*: λατιν. *spiritus species sperare spatium scandalum* ‘πνεύμα, είδος, ελπίζω, διάστημα, σκάνδαλο’ (σύγκρ. και ιταλ. *spione squadrone scala*) > γαλλ. *esprit espèce espérer espase esclandre espion escadron escale* (η λέξη *scandale* πρέπει να είναι μεταγενέστερο λόγιο δάνειο). Επίσης στα ισπανικά, κάθε λέξη που αρχίζει με σύμπλεγμα ενός *s* και άλλου σύμφωνου έπαιρνε στο παρελθόν και παίρνει και σήμερα (δηλαδή ο κανόνας εξακολουθεί να ισχύει) ένα προθετικό *e*: λατ. *sperare stationem scola*, ελλ. *σφαίρα*, αγγλ. *snob*, νεώτ. γλωσσών *Slav Smyrna* > ισπαν. *esperar estacion esquila, esfera, esnob, Eslavo Esmirna* ‘περιμένω στάση σχολείο, σφαίρα, σνόμπ, Σλάβος Σμύρνη’. Προφανώς σε παρόμοιο περιορισμό οφείλεται η αλλαγή του ονόματος του *Πλάτωνα* στα αραβικά σε *Aflaton* (η τροπή του *p* σε *f* οφείλεται σε μία σπάνια ιδιορρυθμία των αραβικών: δέ διαθέτουν *p*).

2♦3.2 Απροσάρμοστα δάνεια

Σε τελική ανάλυση, οι περιορισμοί είναι εκδήλωση της γενικότερης τάσης του ανθρώπινου πνεύματος για δημιουργία τάξης και συστήματος. Ο άνθρωπος, μή όντας «θεός», είναι υποχρεωμένος να δώσει «αυθαίρετα» μορφή στο χάος, για να μπορέσει να το αντιμετωπίσει. Οι περιορισμοί, και γενικά οι ειδικοί κανόνες που επιβάλλει μία γλώσσα, δημιουργούν την ιδιαιτερότητα αυτής της γλώσσας. Αν όμως τύχει η γλώσσα αυτή να υποστεί έντονη επίδραση από ξένες γλώσσες και της παρουσιαστούν πολλά αναφομοιώτα δάνεια, τότε χάνει σημαντικό μέρος απ’ την ιδιαιτερότητά-της και αρχίζει να διαλύεται. Μπορεί να καταντήσει και δύσκολη, δηλαδή δυσκολότερη από άλλες φυσικές γλώσσες, επειδή τα αναφομοιώτα δάνεια δεν υπακούν σε κανόνες, μάλιστα ανατρέπουν τους κανόνες που υπάρχουν, και όταν χαλαρώνει η ισχύς των κανόνων, τότε η γλώσσα δεν είναι πιά εύκολο να μαθευτεί.

Θύμα τέτοιας διαλυτικής επίδρασης έχει γίνει σε μεγάλο βαθμό και η νέα ελληνική γλώσσα: όχι εξαιτίας δανείων απ’ τα ιταλικά ή απ’ τα τουρκικά: αυτά μπήκαν από πραγματική ανάγκη, και δεν είναι πάρα πολλά. Σημαντικότερο ίσως είναι το γεγονός ότι μπήκαν από «αγράμματος» ανθρώπους, δηλαδή από ανθρώπους με ισχυρό το γλωσσικό-τους αισθητήριο, κι έτσι στις περισσότερες περιπτώσεις έχουν αφομοιωθεί απόλυτα. Η ζημιά προέρχεται από αναφομοιώτα δάνεια απ’ τα γαλλικά και τ’ αγγλικά και προπάντων απ’ την καθαρεύουσα. Εδώ έχουμε “δάνεια μόδας”, σνομπιστικού τύπου (“δάνεια μόδας, κύρους”), που στις περισσότερες περιπτώσεις δεν ήταν όχι μόνο απαραίτητα αλλά ούτε αναγκαία ή χρήσιμα, μπόρεσαν όμως να γίνουν πάρα πολλά. Χειρότερο είναι το γεγονός ότι αυτά μπήκαν στη γλώσσα με τη βία από «γραμματιζούμενους», δηλαδή ανθρώπους με χαλαρό ή και διαστρεβλωμένο γλωσσικό αισθητήριο.

Συχνά λέξεις από άλλες γλώσσες αντιβαίνουν τους κανόνες της νέας ελληνικής λιγότερο απ’ ότι οι καθαρευουσιάνικες λέξεις. Επίσης το επιχείρημα πως καθαρευουσιάνικα ονόματα «κλίνονται» δεν είναι σχυρό: δεν κλίνονται σύμφωνα με τους κανόνες της νέας ελληνικής, αλλά σύμφωνα με δικούς-τους κανόνες. Γιαυτό άλλωστε και ομιλητές που δεν έχουν τελειώσει μέση εκπαίδευση, και επομένως έχουν πιά ανόθευτο γλωσσικό αισθητήριο, όταν χρησιμοποιούν τέτοιους καθαρευουσιανισμούς, τους αφήνουν άκλιτους: *ο αρχιτέκτων – του αρχιτέκτων – οι αρχιτέκτων*· σήμερα οι δημοτικιστές αυτή τη λέξη την προσαρμόζουν αλλιώς: *ο αρχιτέκτονας· η οδός – την οδό· η λεωφόρος – από τη λεωφόρος· ο βασιλεύς – του βασιλεύς· οι καθηγηταί – τους καθηγηταί*.

Το αποτέλεσμα είναι ότι τέτοια δάνεια δεν αφομοιώνονται, ή αφομοιώνονται μόνον ενμέρει, κι έτσι διασπούν τη συνοχή της γλώσσας και δημιουργούν σύγχυση τόσο στους ξένους όσο και στους φυσικούς ομιλητές. Τελικά, στο μυαλό των ομιλητών μπαίνει η ιδέα ότι για να μιλάνε «πολιτισμένα», «περιδιαγραμμάτου», πρέπει βασικά να παραβιάζουν τους κανόνες της φυσικής-τους γλώσσας (άλλωστε η ανατροπή των γλωσσικών κανόνων είναι ο σημαντικότερος σκοπός του καθαρευουσιάνικου κινήματος). Έτσι και σχετικά με το θέμα που εξετάζουμε εδώ, στα αναφομοιώτα δάνεια από την καθαρεύουσα συμπλέγματα όπως *xθ sθ fθ sm pt kt* είναι συνηθισμένα, συμπλέγματα όπως το *stl* παρου-

σιάζονται ακόμα και σε αρχή λέξης, παρουσιάζονται ακολουθίες όμοιων φωνηέντων. Αν όμως αντί χτές πρέπει να λέμε χθές, γιατί όχι και κθές (τ' ακούμε συχνά!), αφού απο τη στιγμή που παραβιάζουμε τους κανόνες δεν μπορούν πιά να υπάρξουν όρια: μία μόνο αλλαγή δέ φτάνει (ή: δέν φθάνει)! Και το ερώτημα είναι: ποιός φταίει (ή ποιός πταίει, ή ποιός φθαίει) για όλ' αυτά; Ίσως στο μέλλον, με τον περιορισμό της καθαρευουσιάνικης επίδρασης, να ξαναποχτήσει η νέα ελληνική γλώσσα ένα μέρος απο την αρχική-της συνοχή.

2♦4 Περιορισμοί και εκμάθηση ξένων γλωσσών

Περιοχές όπου μία γλώσσα επιβάλλει διαφορετικούς περιορισμούς απο μιάν άλλη γλώσσα θ' αποτελέσουν “προβλήματα εκμάθησης” (learning problems) της ξένης γλώσσας. Εφόσον η νέα ελληνική γλώσσα δεν επιτρέπει σε τέλος λέξης άλλο σύμφωνο απ' το ɣ (και με προϋποθέσεις το ɲ), ένας ενήλικος Έλληνας, και ακόμη περισσότερο ένας Ιταλός, μπορεί να έχει δυσκολίες με λέξεις των αγγλικών, των γαλλικών ή των γερμανικών που τελειώνουν σε άλλο σύμφωνο. Ακόμη περισσότερες δυσκολίες θα έχει, αν η ξένη λέξη τελειώνει σε σύμπλεγμα συμφώνων. Στην πρώτη περίπτωση, ο Έλληνας μπορεί να παραλείψει το τελικό σύμφωνο, ή αντίστροφα να προσθέσει ένα τελικό φωνήεν. Στη δεύτερη περίπτωση μπορεί επιπλέον να χωρίσει το σύμπλεγμα προσθέτοντας ένα φωνήεν ανάμεσα στα δύο σύμφωνα (ο όρος γι' αυτή τη φωνολογική διαδικασία είναι “επένθεση” epenthesis).

Π.χ. ένας Έλληνας μπορεί να προφέρει τις αγγλικές λέξεις *pike* [rajk] ‘κοντάρι’ σάν [raj] (που θα σήμαινε ‘πίτα’) ή [rajkə], *strict* [strikt] ‘αυστηρός’ σάν [striktə], *sudden* [sədɪn] ‘ξαφνικός’ σάν [sədən], *puzzle* [pəzl] ‘αίνιγμα’ σάν [pəzəl], *Michael* [majkl] ‘Μιχάλης’ σάν [majkəl] (υπόμνηση: η l συμβολίζουν συλλαβικά σύμφωνα).

Ένας Γερμανός θα έχει την τάση τελικό άτονο φωνήεν και ιδιαίτερα άτονο ə (και ίσως ɐ;) στα ελληνικά να το αντικαταστήσει με schwa, υπακούοντας σε σχετικό περιορισμό που τον έχει συνηθίσει απο τη δική-του γλώσσα. Το ίδιο θα κάνει κι ένας αγγλόφωνος, και μάλιστα με τα περισσότερα άτονα φωνήεντα: 'katsə 'andə. Τί θα καταλάβει ένας Έλληνας, όταν ακούει [ekənə] ή [ekənə], έκανε ή έκανα; ['dostə], δόστε, δόσ' το ή δόσ' τα;

Δέν είναι λοιπόν αρκετό η γλώσσα του σπουδαστή να διαθέτει φώνημα περίπου «αντίστοιχο» με το φώνημα της ξένης γλώσσας, για να προφέρει (και ν' ακούσει) ο σπουδαστής σωστά. Αν η γλώσσα-του θέτει διαφορετικούς περιορισμούς στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο ξένος μπορεί ν' αντιληφτεί με βάση τους περιορισμούς που ξέρει απ' τη δική-του γλώσσα. Στα παραπάνω παραδείγματα, ο Έλληνας ξέρει και το k και το t και το d και το n και το l απ' τη γλώσσα-του· «ξέρει» όμως ακόμη πως αυτά τα σύμφωνα δέ μπορούν να σταθούν σε τέλος λέξης, και μάλιστα σε συνδυασμό ή σά συλλαβικά. Τη γνώση αυτή τη μεταφέρει και στην ξένη γλώσσα, μόνο που εδώ η γνώση αυτή δέν ισχύει.

Όπως είχε αναφερθεί κατα την πρώτη συζήτηση των φωνημάτων (δές τόμο Α', Κεφάλαιο 13 Φωνήματα. Αλλόφωνα: Ψυχολογική πραγματικότητα των φωνημάτων), ο ξένος μπορεί πρώτα να μάθει ν' αναγνωρίζει ένα ξένο φώνημα (ή και αλλόφωνο), χωρίς όμως ακόμη να μπορεί να το χρησιμοποιήσει ο ίδιος (άν και ίσως νομίζει πως το χρησιμοποιεί). Έτσι και τον ειδικό περιορισμό της ξένης γλώσσας μπορεί κάποτε να τον αντιληφτεί, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει πως θ' αρχίσει αμέσως να τον χρησιμοποιεί και ο ίδιος. Π.χ. ο γερμανόφωνος ή ο αγγλόφωνος μπορεί κάποτε να ξεχωρίσει στα ελληνικά το έκανε απ' το έκανα, ίσως όμως χρειαστεί ακόμη καιρό και άσκηση, μέχρι να καταλαβαίνουνε και οι Έλληνες πότε ο ίδιος εννοεί το ένα και πότε το άλλο.

Μερικά παραδείγματα ακόμη. Στα νέα ελληνικά δέν υπάρχει η ακολουθία nt, παρα μόνο σε λίγες λέξεις και σε λίγους ομιλητές. Χωριστά υπάρχουν καί το n καί το t, αν όμως τύχει να συμπέσουν, τότε

γίνονται nd, και προαιρετικά d (τον *Τάκη* προφέρεται toⁿ dakci ή tod'aci, όπως και τον *πατέρα* προφέρεται toⁿba'tera και προαιρετικά to'batera, την *κάπα* προφέρεται tiⁿ'gara / ti'gara. Επομένως ένας Έλληνας, όταν πρωτομαθαίνει ιταλικά, θα έχει δυσκολίες να ξεχωρίσει τις λέξεις *quanto* [kwanto] 'πόσο' και *quando* [kwando] 'πότε' (φυσικά, συχνά μπορεί να μαντέψει απ' τα συμφραζόμενα: *quanto costa* / *quando vieni* 'πόσο κοστίζει / πότε θάρθεις'). Αλλά και όταν φτάσει στο σημείο να τις ξεχωρίζει, δεν είναι σίγουρο πως θα τις προφέρει και σωστά. Τέλος, ακόμη κι όταν μάθουμε ν' αναπαράγουμε τη διάκριση της ξένης γλώσσας σωστά, θάρθουνε και πάλι στιγμές που θα ξαναπέφτουμε στο παλιό λάθος.

Εφόσον η ελληνική γλώσσα δεν επιτρέπει συνδυασμό άηχου και ηχηρού σύμφωνου, εκτός αν το ένα είναι υγρό (λέμε 'kozmos και όχι 'kosmos, tu'zvlero και όχι tu'svlero, έστω κιάν ορθογραφικά έχουμε σ, δές και 3♦7.2, 3♦7.10), ένας Έλληνας μπορεί να προφέρει στ' αγγλικά zmal αντί smal 'μικρός', παρόλο που ο φθόγγος z δέ λείπει απ' τη δική-του γλώσσα. Παρόμοιο πρόβλημα μπορεί να έχει κι ένας Ιταλός ή ένας Ισπανός, γιατί και οι γλώσσες αυτές επιβάλλουν παρόμοιο περιορισμό ηχηρότητας όπως τα ελληνικά. Στα γερμανικά, ο Έλληνας θα έχει την τάση να προφέρει zmal αντί fmal 'στενός'. Εδώ έχουμε δύο λάθη: το φατνοουρανικό γίνεται φατνιακό, επειδή η ελληνική γλώσσα (άν και όχι όλες οι διάλεκτοι) δεν επιτρέπει φατνοουρανικά σύμφωνα: περιορισμός ως προς τα φωνητικά τμήματα· και επιπλέον το άηχο γίνεται ηχηρό, επειδή η ελληνική γλώσσα δεν επιτρέπει ακολουθία άηχου και ηχηρού σύμφωνου: περιορισμός ακολουθίας.

Τέλος ακόμα κιάν στις δύο γλώσσες υπάρχουν περίπου οι ίδιοι φθόγγοι, μπορεί, είτε επειδή ανήκουν σε διαφορετικά φωνήματα στην κάθε μία είτε επειδή σάν αλλόφωνα του ίδιου φωνήματος παρουσιάζονται με διαφορετική κατανομή (περιορισμός ακολουθίας στο φωνητικό επίπεδο), να υπάρξουν προβλήματα εκμάθησης (δές και 9♦2.1). Παρόλο που τόσο στα γερμανικά όσο και στα νέα ελληνικά υπάρχουν οι φθόγγοι ç και x, και μάλιστα σύμφωνα με ορισμένες αναλύσεις σάν αλλόφωνα του ίδιου φωνήματος /x/, εξαιτίας διαφορετικής αλλοφωνικής κατανομής οι Έλληνες έχουν την τάση να προφέρουνε στα γερμανικά: ix zaçe 'εγώ, πράγμα', και οι Γερμανοί στα ελληνικά: oxí eço (γιατί σε τέλος λέξης οι Έλληνες λένε x και όχι ç θα απαιτούσε περίπλοκη ανάλυση).

Και σήμερα ένας Ισπανός, μαθαίνοντας αγγλικά ή ελληνικά, λέει: *estreet estay eskilaki* 'δρόμος, στέκομαι, σκυλάκι'.

15♦ Ελληνογενείς διεθνισμοί (inernationalisms) στις νεότερες γλώσσες

Διεθνισμοί είναι λέξεις κοινής λόγιας ετυμολογικής προέλευσης και αναγνωρίσιμης συγγένειας που παρουσιάζονται σε πολλές γλώσσες. Εδώ μας ενδιαφέρουν οι διεθνισμοί που στηρίζονται ενόλω ή ενμέρι σε αρχαία ελληνικά λεξικά στοιχεία.

0. Α – Πρώτο μέρος. Η αρχαία ελληνική κληρονομιά

Εισαγωγικά – γενική τοποθέτηση

Καθώς πολλές ανθρώπινες δραστηριότητες διαμορφώθηκαν σε μεγάλο βαθμό κατά την ελληνική αρχαιότητα και την ελληνιστική εποχή, όροι που δημιουργήθηκαν για να εκφραστούν αυτές οι δραστηριότητες πέρασαν σαν δάνεια σε γειτονικές γλώσσες. Σήμερα ενδιαφέρουν βασικά οι λέξεις που πέρασαν κατά την ελληνορωμαϊκή περίοδο στα λατινικά, γιατί μέσω των λατινικών, που αποτελούν μαζί με τα ελληνικά τη μία από τις δύο βάσεις του ευρωπαϊκού πολιτισμού, πολλές ελληνικές λέξεις κληροδοτήθηκαν, μαζί με καθαρά λατινικές, στις νεότερες γλώσσες. Ο αρχικός δανεισμός δημιούργησε μοντέλο, έτσι ώστε κατά τη νεότερη εποχή, από την Αναγέννηση και μετά, χρησιμοποιήθηκαν σαν δάνεια και άλλες ακόμη ελληνικές λέξεις, που δεν είχε τύχει να μπουν στα λατινικά. Ακόμη σημαντικότερη, ιδιαίτερα ως προς τα συνολικά νούμερα, είναι η δημιουργία νέων λέξεων που δεν υπήρχαν κατά την αρχαιότητα, με βάση αρχαία ελληνικά και λατινικά λεξικά στοιχεία. Σκοπός της διαδικασίας είναι να εξυπηρετηθούν οι ανάγκες, ιδιαίτερα οι επιστημονικές, των νεότερων κοινωνιών. Διαρκώς δημιουργούνται νέοι ελληνογενείς όροι, ιδιαίτερα στις επιστήμες. Αυτοί ανέρχονται κιόλας σε εκατοντάδες χιλιάδες, και αρκετοί ενσωματώνονται στην κοινή γλώσσα, όπως οι όροι *μικρόβιο*, *τηλέφωνο*. Οι ελληνογενείς λέξεις είναι συνήθως σύνθετες, μερικές φορές και παράγωγες. Τέλος, πολλοί από τους επιστημονικούς όρους των νεότερων γλωσσών στηρίζονται σε συνδυασμό αρχαίων ελληνικών και αρχαίων λατινικών λεξικών στοιχείων: *υβρίδια* (αγγλ. *hybrids*).

Ο δανεισμός διακρίνεται σε δύο κατηγορίες: 1) Λέξεις που πέρασαν στα παλιά λατινικά και από τα λατινικά στις *λαϊκές μορφές* των ευρωπαϊκών γλωσσών μέσα από την προφορική παράδοση: *ακουστικά δάνεια*, 2) Λέξεις που περίπου από την Αναγέννηση και μετά μπήκαν σαν *λόγια προέλευσης* δάνεια στις νεότερες γλώσσες, προφανώς μέσω της γραφής: *ορθογραφικά δάνεια*.

Ορολογία: Δάνεια μέσω της προφορικής επικοινωνίας συνήθως χαρακτηρίζονται *ακουστικά δάνεια*, σε αντιπαράθεση με δάνεια που προέρχονται από τη γραπτή επικοινωνία. Τα τελευταία συνήθως ονομάζονται *οπτικά δάνεια*. Εισάγω τον όρο *ορθογραφικά δάνεια* (*ορθογραφικός δανεισμός*), για να γίνει σαφές πως δεν πρόκειται απλά για δανεισμό από διάβασμα, αλλά πιο συγκεκριμένα για δανεισμό που στηρίζεται πιο συγκεκριμένα στις ορθογραφικές συμβάσεις της κάθε γλώσσας.

15♦Α 1 Αναγνωρισιμότητα των διεθνισμών

Οι λέξεις της πρώτης κατηγορίας, ακολουθώντας μέσα στους αιώνες τις φωνολογικές και μορφολογικές εξελίξεις των ευρωπαϊκών γλωσσών, τροποποιήθηκαν πολύ σε σύγκριση με την αρχική-τους

μορφή, έτσι ώστε σήμερα δέν είναι εύκολο να ανιχνευτεί η προέλευσή-τους χωρίς της βοήθεια ετυμολογικών πληροφοριών. Οι λέξεις της δεύτερης κατηγορίας έχουν σχετικά μικρή ιστορία (μόλις «μερικών» αιώνων!), έτσι ώστε δέν έχουν προφτάσει ακόμη να τροποποιηθούν σημαντικά. Για τούτη την παρουσίαση ενδιαφέρουν οι λέξεις της δεύτερης κατηγορίας, που οι ομιλητές κατα κάποιο τρόπο αναγνωρίζουν την αρχική ελληνική-τους πηγή. Εδώ πρέπει να υποδειχτεί πως κατα τους τελευταίους αιώνες η αγγλική φωνολογία «εξελίχτηκε» (δηλαδή τροποποιήθηκε) πολύ γρηγορότερα απ' ότι των ιταλικών, των γαλλικών, των γερμανικών, αλλά και των νέων ελληνικών, έτσι ώστε η διατύπωση κανόνων αντιστοίχισης των σχετικών λέξεων της αγγλικής με τα νέα ελληνικά είναι δυσχερέστερη απ' ότι με τις ομόρριζες λέξεις των άλλων γλωσσών.

Παραδείγματα της πρώτης κατηγορίας:

Στη γαλλική λέξη *église* ή στην ιταλική *chiesa* αναγνωρίζεται, έστω και με κάποια δυσκολία, ως πηγή η αρχαία λέξη *εκκλησία* (αλλά στη χριστιανική-της, δηλαδή ελληνιστική σημασία, όχι στην αρχαία!). Με μεγαλύτερη δυσκολία αναγνωρίζεται η λέξη πεντηκοστή ως πηγή του γαλλικού *pentecôte* και σίγουρα η ίδια πηγή δέν αναγνωρίζεται πιά στο ομόρριζο γερμανικό *Pfingsten*. Στο γερμ. *Kirche* και στο αγγλ. *church* δέν αναγνωρίζεται χωρίς προσφυγή σε ετυμολογικές πληροφορίες η αρχική πηγή: *κυριακός (οίκος)*.

Παραδείγματα της δεύτερης κατηγορίας:

Τα ιτλ., γαλλ., αγγλ., αντίστοιχα *ecclesiastico*, *ecclesiastique*, *ecclesiastic*, νεότερα δάνεια λόγιας προέλευσης, αναγνωρίζονται πολύ ευκολότερα ως απόγονοι της λ. *εκκλησιαστικός* –φυσικά της χριστιανικής λέξης, διαφορετικής απο την όμοιας παραγωγής αρχαία λέξη, που σήμαινε: 'που ανήκει στον κατάλογο των εκλογέων'. Παρόμοια και με τους απόγονους λέξεων όπως *αριστοκρατία*, *δημοκρατία*, *πνευμονία*.

Λέξεις που ξεκίνησαν στα ελληνικά της κλασικής εποχής και κατα την ελληνορωμαϊκή περίοδο πέρασαν, συχνά με νέα σημασία, στα λατινικά, και τελικά στις νεότερες γλώσσες:

φιλοσοφία, *μαθηματικά*, *άστρονομία*, *διαλεκτική* (στα αρχ.: 'φιλοσοφική μέθοδος'), *μουσική*, *ιστορία*, *θεολογία* (αλλά με τη χριστιανική-της σημασία), *ἄγγελος* (κι αυτό με τη χριστιανική-του σημασία).

Λέξεις που δημιουργήθηκαν κατα την ελληνιστική περίοδο και μέσω των λατινικών πέρασαν στις νεότερες γλώσσες:

γεωγραφία, *άστρονομία*, *άστρολογία*..

Λέξεις που πάρθηκαν κατευθείαν απο τα ελληνικά χωρίς τη μεσολάβηση των λατινικών: απο τα αρχ. ελλ.: *έρωτικός*, *πολιτική*. Απο την ελνστ. κοινή: *ἔντομα* (όρος του Αριστοτέλη), *βιογραφία*. Απο τα μεσαιων. ελλ.: *ιεραρχία* (αλλά χωρίς την εκκλησιαστική-της σημασία).

Αρκετά είναι και τα μεταφραστικά δάνεια, συχνά παράλληλα με το απευθείας δάνειο: *πνεῦμα* λατ. *spiritus*, *pneumaticus*: *πάθος* λατ. *passio*, *patheticus*.

Λέξεις που δημιουργήθηκαν κατα τη νεότερη εποχή με βάση αρχαία ελληνικά λεξικά στοιχεία:

μικρόβιο, *μικροσκόπιο*, *οδοντιατρική*, *παιδιατρική*, *τηλεσκόπιο*, *τηλέφωνο*.

Παραδείγματα υβρίδιων: (π.χ. γαλλ.) *sociologie*, *idéisme*. Στα νέα ελληνικά, τα υβρίδια συχνά μεταφράζονται ως προς το λατινογενές στοιχείο-τους: *socio-logie* → *κοινωνιο-λογία*.

15♦Α 2 Σημασιολογικές και μορφολογικές αποκλίσεις

Αρχικά, τους πρώτους αιώνες μετά την Αναγέννηση, όταν οι μορφωμένοι δημιουργοί τέτοιων νεολογισμών ήξεραν καλά τις δύο κλασικές γλώσσες, αλλά και οι επιστημονικές και άλλες ανάγκες για

δημιουργία νέων λέξεων ήτανε περιορισμένες, τα νεότερα διεθνή ελληνικά και λατινικά συμμορφώνονταν προς τους μορφολογικούς και σε μεγάλο βαθμό και στους σημασιολογικούς κανόνες των δύο κλασικών γλωσσών. Αργότερα όμως ποικίλες ανάγκες, και βασικά η προσπάθεια εξυπηρέτησης των αναγκών των νεότερων γλωσσών και όχι βέβαια η εξάσκηση στην αρχαιομάθεια, δημιούργησαν πολλές λέξεις που παραβιάζουν τους μορφολογικούς και τους σημασιολογικούς κανόνες των αρχαίων γλωσσών.

Ορολογία: Διεθνής επιστημονική ορολογία, νεολατινικά, νεοκλασικοί σχηματισμοί

Στη διεθνή ετυμολογική θεωρία, οι νεότερες λατινογενείς δημιουργίες ονομάζονται «νεολατινικά» (αγγλ. *Neolatin*), νεοκλασικοί σχηματισμοί, νεοκλασικά σύνθετα (*neoclassical formations*, *neoclassical compounds*). Ειδικά για τα ελληνογενή και τα υβρίδια δέ χρησιμοποιείται όρος όπως «νεοελληνικά» (*Neogreek*), καθώς αυτός θα παρέπεμπε στη σημερινή νέα ελληνική. Τα ελληνογενή συνεξετάζονται μαζί με τα λατινογενή (αγγλ. *latinate words*). Ακόμη πιά πρόσφατες δημιουργίες ονομάζονται: «*διεθνές επιστημονικό λεξικό*» (αγγλ. *International Scientific Vocabulary: ISV*).

Σημαντικό για τα δικά-μας ενδιαφέροντα είναι το γεγονός ότι τους δύο τελευταίους αιώνες οι λέξεις αυτές έρχονται σάν λόγια δάνεια απο τις ξένες γλώσσες στα σημερινά νέα ελληνικά, και αρκετές φορές παραβιάζουν τους κανόνες τόσο των αρχαίων όσο και των νέων ελληνικών, με αποτέλεσμα είτε να αποτελούν μεμονωμένες εξαιρέσεις, είτε τελικά να τροποποιούν τους κανόνες της νέας ελληνικής, επηρεάζοντας την εξέλιξή-της. Για πρδ. το κουνούπι *ανωφελής* δεν είναι «ανώφελο», αλλά ιδιαίτερα βλαβερό· η λ. *hybrid* > *υβρίδιο* συσχετίστηκε μέσω παρετυμολογίας με την αρχαία λ. *ὕβρις* ‘θράσος, αυθαιρεσία’.

Παραδείγματα νεότερων δημιουργιών που ήρθαν σάν δάνεια στα νέα ελληνικά. Τα δίνω στα γαλλικά, παρόλο που δέ δημιουργήθηκαν όλα για πρώτη φορά σ’ αυτή τη γλώσσα, γιατί τα περισσότερα ήρθαν στη γλώσσα-μας απ’ τα γαλλικά:

acoustique, électricité, kilomètre, pédiatrie, psychologie, téléphone, thermomètre.

Η λ. *πανδαιμόνιο*, πλασμένη απ’ τον Μίλτονα, άριστο γνώστη των κλασικών γλωσσών, συμφωνεί προς τους αρχαίους κανόνες (με αντιστοίχιση: λατ. *-ium* – ελλ. *-ιον*). Όμως λέξεις όπως *μικρόβιο*, *πανόραμα*, *ορθοπαιδική*, *ουτοπία*, *πολυκλινική*, *παιδιατρεία* > *παιδιατρική*, είτε εν γνώσει των δημιουργών-τους (όπως στην περίπτωση της λ. *μικρόβιο*) είτε και εν αγνοία-τους, παραβιάζουν τους σημασιολογικούς, συχνά και τους μορφολογικούς κανόνες τόσο της αρχαίας όσο και της νέας ελληνικής.

Ιδιαίτερη σημασία έχει η δημιουργία συμφυμάτων, τόσο προφυμάτων όσο και επιφυμάτων. (Για τον όρο δές Τόμο Α΄, σελ. 73 και Τεύχος ασκήσεων σελ. 143.)

α(ν)-, υπερ-, μικρο-, μεγα(λο)-, πολυ-, νεο-, παλαιο-, -λογία, -ισμός (απο αρχ.: *-μός* προσθεμένο στο συνοπτικό θέμα ρημάτων σε *-ιζ*).

Μερικές λέξεις, ιδίως σχετικές με τη χριστιανική θρησκεία, μπορεί να ξεκινούν απ’ τα εβραϊκά, ή και να πηγαινοέρχονται ανάμεσα στα ελληνικά και στα λατινικά:

παράδεισος, κατα την κλασική εποχή: ‘μεγάλο πάρκο στην κυνηγετική δικαιοδοσία του Πέρση βασιλιά’, κατα τη χριστιανική εποχή μετάφραση του εβραϊκού *’Edeem* (που πέρασε επίσης σάν απευθείας δάνειο), απο εδώ στα λατ. και στις νεότερες γλώσσες, και σήμερα στη γλώσσα-μας με σημασίες που απέκτησε στα γαλλικά: αρχ. *ἄγγελος* ‘αγγελιοφόρος’ σάν σημασιολογικός δανεισμός του εβραϊκού *Melek* («ἄγγελος Θεού»): αρχ. *ἐπίθ. χριστόν*, για φάρμακο που επαλείφεται, ελληνιστικό ουσιαστικοποιημένο επίθετο *Χριστός* (μετάφραση του εβραϊκού *Μεσσίας* (ο ‘μυρωμένος’, δηλαδή βασιλιάς), που επίσης πέρασε σάν απευθείας δάνειο) > λατ. *Christus* > (επίθ. πληθ.) *Christiani* > ελλ. *Χριστιανοί* > (ρήμα) *χριστιανίζω* ‘διδάσκω ή στρέφω προς τη χριστιανική θρησκεία’ > (μεταρρηματικό ουσ.) *χριστιανισμός* (το αποτέλεσμα της ενέργειας αυτού του ρήματος) > γαλλ. *christianisme*, ιτλ.

cristianesimo: ελνστ. *έλληνισμός* ‘μίμηση ελληνικών συνηθειών, χρήση της ελληνικής γλώσσας απο αρχικά αλλόγλωσσους’, νεότερο *Hellenismus* ‘η ιστορική περίοδος απο το θάνατο του Αλέξανδρου μέχρι την άνοδο στο θρόνο του Αύγουστου’. (Δές και πιό κάτω 4.1.2.)

15♦ A 3 Διευκόλυνση απο τους διεθνισμούς – προφυλάξεις

Είναι προφανές οτι η αντιστοίχιση αυτών των διεθνισμών στις νεότερες γλώσσες αποτελεί σημαντική διευκόλυνση στην εκμάθηση του λεξιλογίου των ξένων γλωσσών. Βέβαια, πρέπει πάντα να παίρνει κανείς υπόψη μικρές διαφορές (προσθήκες ή τροποποιήσεις) στις σημασιολογικές εξελίξεις. Πρδ.: στα νέα ελληνικά, η λ. *συμπάθεια* έχει επιπλέον και την καλυμμένη σημασία της ερωτικής έλξης, σημασία που δημιουργήθηκε στα γαλλικά και ήρθε στη γλώσσα-μας απο σημασιολογικό δανεισμό, ενώ τέτοια σημασία δέν έχει σε άλλες γλώσσες. Στα ιταλικά, η λ. *geometria* έχει την ίδια μαθηματική σημασία με τα ελληνικά, αλλά η λ. *geometra* έχει τη σπανιότερη αρχαία σημασία ‘τοπογράφος’, ενώ το νεοελληνικό αντίστοιχο *γεωμέτρης* έχει την πιό συνηθισμένη μαθηματική.

Ειδικά όμως ως προς τα νέα ελληνικά, οι αρχαίες ελληνικές λέξεις μπορούν να έχουν τριπλή προέλευση, κάτι που πρέπει να έχει υπόψη ο σπουδαστής, ώστε η πολύτιμη «γέφυρα» που δημιουργούν οι διεθνισμοί να μήν τον ρίξει τελικά στο νερό!

- 1) Η μεγάλη πλειοψηφία των λέξεων λαϊκής προέλευσης είναι λέξεις κληρονομημένες, δηλαδή υπάρχουν στη γλώσσα για πολλούς αιώνες, ακολουθώντας βέβαια τις φωνολογικές και μορφολογικές εξελίξεις της γλώσσας: *πατέρας, μητέρα, αδελφός, παιδί, ένα, δύο, τρία, τρέχω, λέ(γ)ω...* Σε τούτη την κατηγορία ανήκουν και οι περισσότερες λέξεις του βασικού λεξιλογίου (δές Τόμο Α΄, σελ. 55). Κάποτε, εξαιτίας πολιτιστικών εξελίξεων, είναι πιθανό να έχει τροποποιηθεί σημαντικά η σημασία: *δεσπότης* στα αρχ. ελλ. δηλώνει ένα θεό ή τον απόλυτο άρχοντα, το βασιλέα των Περσών, σήμερα δηλώνει τον επίσκοπο. Η λ. *σταυρός* στα αρχ. ελλ. σήμαινε ‘όρθιος πάσσαλος’, κατα την ελληνορωμαϊκή περίοδο όμως απέκτησε με σημασιολογικό δανεισμό απο τη λατινική λ. *crux* τη νεότερη σημασία-του, που τελικά έγινε βασική έννοια της χριστιανικής θρησκείας.
- 2) Πολλές λόγιες λέξεις είναι δάνεια απο τα αρχαία ελληνικά, οπότε είναι πιθανό να μήν ακολουθούν τους φωνολογικούς και μορφολογικούς κανόνες της εξέλιξης της λαϊκής γλώσσας: *χθόνιος* (μή εφαρμογή του κανόνα της ανομοίωσης: 4.1.3α, 4.1.4), *νύμφη* (μή αποβολή του ρινικού χειλικού [m] πρίν απ’ το χειλικό [f]: σύγκρ. κοινής ετυμολογικής καταγωγής αλλά λαϊκής προέλευσης *νύφη*).
- 3) Μεγάλο μέρος του λόγιου λεξιλογίου, ιδιαίτερα του επιστημονικού, είναι δάνεια απο τη διεθνή επιστημονική ορολογία με τις σημασίες που οι λέξεις έχουν αποκτήσει εκεί: *ακαδημαϊσμός, βιολογία, μικρόβιο*.

Η τριπλή προέλευση μπορεί να εντοπίζεται ακόμη και στην ίδια λέξη ή στο ίδιο λεξικό στοιχείο (πρώτο ή δεύτερο συνθετικό, παράθημα, σύμφυμα). Το λεξικό στοιχείο *πολυ-* σάν κληρονομημένο λαϊκό μπαίνει στη σύνθεση με μετοχές ή με ρήματα, συχνά σε αρνητική μορφή και δηλώνει επίταση: *τα πολυαγαπημένα, δέν πολυκαταλαβαίνω, όπου πολυαγαπάς να μήν πολυπηγαίνεις να μήν τυχόν σε βαρεθούν κι ύστερα τί θα γένεις;* (παροιμία). Σάν λόγιο δάνειο απο τα αρχ. ελλ. συντίθεται και με επίθετα και δηλώνει περίπου επίταση, συχνότητα: *πολυμήχανος, πολύπλαγκτος* (ομηρικά επίθετα για τον Οδυσσέα). Σάν λόγιο δάνειο απο τη διεθνή επιστημονική ορολογία δηλώνει υποδιαίρεση: η *πολυκλινική* δέν είναι μιά μεγάλη κλινική ή μιά κλινική που την επισκεπτόμαστε συχνά, αλλά μιά κλινική με ποικίλες επιμέρους θεραπευτικές μονάδες. Στις δύο τελευταίες σημασίες προφανώς επηρεάζει την εξέλιξη της νέας ελληνικής.

Σε κάποιες περιπτώσεις η σημασία μπορεί να είναι ακόμη και αντίθετη από ότι στις άλλες γλώσσες: το λόγιο δάνειο από τα αρχ. ελλ. *ιδιώτης* πήρε στα νέα ελλ. τη μία από τις δύο σημασίες της αρχαίας πολύσημης λέξης, και δηλώνει αυτόν που δεν είναι δημόσιο πρόσωπο, ενώ στις άλλες ευρωπαϊκές γλώσσες πήρε την άλλη αρχαία σημασία και δηλώνει (αυτόν που δεν μπορεί να μετέχει στα κοινά, δηλαδή) το βλάκα! (Έχει τύχει να προσέξετε αστείες ή και επικίνδυνες σχετικές παρανοήσεις ανάμεσα σε Έλληνες και ξένους ομιλητές με αφορμή αυτή τη λέξη;) Οι ομόρριζες της λέξης *γεωμετρία* έχουν μαθηματική χρήση, αλλά στα ιταλικά η λ. *geometro* έχει τη σχετικά σπάνια αρχαία σημασία «τοπογράφος». Η λ. *συμπάθεια* έχει στα νέα ελληνικά περίπου αντίθετη σημασία από ότι η λ. *εμπάθεια*, ενώ σε άλλες γλώσσες οι λ. (αγγλ.) *sympathy*, *empathy* είναι συνώνυμα. Όλες οι σημασίες ξεκινούν από τα αρχ. ελλ.

$$\begin{array}{ccc} \text{empathy} & \neq & \text{εμπάθεια} \\ \parallel & & \updownarrow \\ \text{sympathy} & = & \text{συμπάθεια} \end{array}$$

Σε τούτη την κατηγορία λέξεων ο κίνδυνος παρανόησης για τους ξένους είναι μικρότερος απ' ότι για τους ομιλητές της ελληνικής, γιατί στις άλλες γλώσσες συνήθως δεν υπάρχουν άλλες συγγενικές λέξεις αλλά με διαφορετική σημασία, που να προξενούν παρανόηση.

15 ♦ A 4 Η μορφή των ελληνογενών διεθνισμών

15 ♦ A 4.1 Οι ελληνογενείς διεθνισμοί στα νέα ελληνικά. Επισκόπηση της φωνολογικής εξέλιξης της ελληνικής

Στα νέα ελληνικά, οι λέξεις λαϊκής προέλευσης (οι «κληρονομημένες») ακολουθούν τους φωνολογικούς κανόνες που ίσχυαν κατά την εξέλιξη της γλώσσας. Επίσης τα λόγια δάνεια, σάν αποτέλεσμα *ορθογραφικού δανεισμού*, πολλές φορές αποτελούν εξαίρεση. Η προφορά μπορεί να διαφέρει σημαντικά ανάμεσα στα νέα ελληνικά και στις αντίστοιχες λέξεις σε άλλες γλώσσες.

Η νέα ελληνική στηρίζεται στην ελληνιστική κοινή: Για τη λαϊκή γλώσσα δές Chatzidakis 1892, για τις λέξεις λόγιας προέλευσης δές Πετρούνιας στις ετυμολογίες του *ΛΚΝ*. Η γλώσσα της κλασικής εποχής (των κατεξοχήν «αρχαίων ελληνικών») είναι πρόδρομος της ελληνιστικής. Επειδή όμως οι ελληνογενείς διεθνισμοί στηρίζονται βασικά στη γλώσσα της κλασικής εποχής, και ειδικότερα στην αττική διάλεκτο, στην επισκόπηση που ακολουθεί παρουσιάζονται οι εξελίξεις από την κλασική εποχή και μετά.

Σημ.: Κατά τη διάρκεια της ίδιας της κλασικής εποχής η ελληνική εξελισσόταν με σχετικά γρήγορο ρυθμό. Εδώ ενδιαφέρει ένας μέσος όρος των διαφόρων μορφών της κλασικής αττικής. (Δές και στη συνέχεια 4.2 σχετικά με την «ερασμιακή» προφορά.)

15 ♦ A 4.1.1 Το φωνολογικό σύστημα των αρχαίων ελληνικών (κλασική εποχή)

/ / = φώνημα, < > = σημερινή γραφή των αρχαίων ελληνικών. Κατά την αρχαιότητα χρησιμοποιούνταν ακόμη μόνο κεφαλαία γράμματα.

Αφού δεν υπήρχαν μηχανήματα καταγραφής ήχου κατά την αρχαιότητα, μπορούμε με συνδυαστικούς συλλογισμούς να πλησιάσουμε μόνο κατά προσέγγιση την προφορά της γλώσσας. Περισσότερη βεβαιότητα έχουμε ως προς το αφηρημένο επίπεδο των φωνημάτων, όπου στηριζόμαστε σε μεγάλο βαθμό στα γράμματα του αλφαβήτου.

Φωνήεντα και δίφθογγοι

Θέσεις άρθρωσης των φωνηέντων κατα την κλασική εποχή (κατα προσέγγιση):

	μπροστινά	πίσω
	αστρόγγ.	στρογγ. αστρόγγ. στρογγ.
ψηλά (κλειστά)	i: y:	y u:
μισόκλειστα	e:	ο:
μεσαία	e	ο
μισανοιχτό	ε:	ο:
χαμηλά (ανοιχτά)		a a:

Πίνακες φωνηεντικών φωνημάτων

/Φώνημα/	<Σημερινή γραφή>	Παράδειγμα
Φωνήεντα		
Σκέτα (βραχεία)		
i	ι	φίλος
y	υ	φύλον
o	ο	φόβος
e	ε	νέος
a	α	πάθος
Μακρά		
i:	ι	μῖσος
y:	υ	κῦμα
e:	ει	εἶναι
ε:	η	δῆμος
u:	ου	ἐλθοῦσα
ο:	ω	φῶς
a:	α	πᾶς
Δίφθογγοι		
Με μπροστινό ημίφωνο		
«βραχείς»		
yj	υι	υῖος
ej	ει	λέγει
oj	οι	οἶκος
aj	αι	αἷμα
«μακροί»		
ε:j	η	τῇ (δοτική)
ο:j	ω	τῷ (δοτική)
a:j	α	ἡμέρα (δοτική)
Με πίσω ημίφωνο		
ew	ευ	εὐχή
ow	ου	ποῦ
aw	αυ	αὐτός
Μακρός με πίσω ημίφωνο		
ε:w	ηυ	ἡρόμην

Σημ. 1: Τα [i - i:] (<ι>), [y - y:] (<υ>), [a - a:] (<α>) δέ διακρίνονται στη γραφή. Δηλαδή για το καθένα απο τα τρία ζευγάρια χρησιμοποιούταν το ίδιο γράμμα. Εδώ παρατηρούμε μία απο τις λίγες ασυνέπειες της αρχαίας γραφής. Τα τρία αυτά ζευγάρια ονομάστηκαν κατα τη βυζαντινή εποχή «δίχρονα», δηλαδή μπορούσαν να έχουν δύο χρόνους, να είναι είτε βραχεία είτε μακρά. Ο λόγος είναι οτι οι βυζαντινοί στιχουργοί που μιμούνταν αρχαία ελληνική μετρική, καθώς δέν μπορούσαν πιά ν' ακούσουν την παλιά προφορά, στιχουργούσαν «με το μάτι» (αυτού του είδους η στιχοπλοκή ονομάστηκε στα γερμανικά απο το φιλόλογο P. Maas: «Augenversifikation» «οπτική στιχουργική»). Ο όρος «δίχρονα» χρησιμοποιείται μερικές φορές ακόμη και σήμερα στην Ελλάδα κατα τη διδασκαλία της ορθογραφίας της αρχαίας ελληνικής.

Σημ. 2.: Μία δεύτερη ασυνέπεια της αρχαίας ελληνικής γραφής παρουσιάζεται στη γραφή με τα ίδια γραφήματα, <ει> <οι>, τόσο των πραγματικών αντίστοιχων δίφθογγων, όσο και των αντίστοιχων μακρών κλειστών φωνηέντων. Απο σύγχυση ανάμεσα σε προφορά και ορθογραφία, παλιότεροι φιλόλογοι, και όχι μόνον Έλληνες, ονόμαζαν την πρώτη γραφή: «γνήσιες δίφθογγοι», τη δεύτερη: «κατραχηριστικές δίφθογγοι»!

Σημ.3: Κατα την ελληνιστική εποχή, οι φιλόλογοι, για να βοηθήσουν τους σπουδαστές να μάθουν αρχαία ελληνικά, το γράμμα <ι> των μακρών δίφθογγων, που δέν αντιπροσώπευε πιά τίποτε στην προφορά, το έγραψαν πλάϊ στο φωνήεν («παραγεγραμμένον»), και τελικά αυτό γράφτηκε κάτω απ' το φωνήεν: «υπογεγραμμένον», με τελική σημερινή ονομασία: «η υπογεγραμμένη»!

Σύμφωνα

Πίνακες συμφωνικών φωνημάτων

Φώνημα	Σημερινή γραφή	Παράδειγμα
p	π, ψ	πόρος, ψεύδος
p ^h	φ	φόρος
b	β	βάρος
t	τ	τέρας
t ^h	θ	θέρος
d	δ	δέρας
k	κ, ζ	ἄκος, ἔζ
k ^h	χ	ἄχος
g	γ	ἄγος
s/z	σ	κόσμος
zd/dz	ζ	πεζός
m	μ	ἐμός
n	ν	ἔν
l	λ	ὄλος
r (r̥)	ρ, ρ̇	ὥρα, ῥήτωρ
h	ῥ (ἡ «δασεία»)	ἄγιος

Σημ.1: Το εξακολουθητικό φατνιακό σύμφωνο διαθέτει το ηχηρό αλλόφωνο [z] πρίν απο ηχηρό σύμφωνο, το άηχο αλλόφωνο [s] παντού αλλού: κόσ[z]μος[s].

Σημ.2: Το ρινικό /n/ διαθέτει υπερωικό αλλόφωνο [ɲ] πρίν απο υπερωικό σύμφωνο: ἀγκ[ɲk]ών 'αγκώνας'.

Σημ.3: Το /r/ διαθέτει άηχο αλλόφωνο [r̥] σε αρχή λέξης. Σήμερα συμβολίζεται με το γράμμα <ρ̇> και δασεία.

15 ♦ 4.1.2 Εξελίζεις μέχρι την ελληνιστική εποχή

Ορολογία: «ελληνιστικό».

Τη νέα σημασία στη λέξη ελληνιστικό έδωσε ο Γερμανός ιστορικός Droysen κατα το 19ο αιώνα με

Το άηχο αλλόφωνο [ɾ] του φωνήματος /r/ γίνεται ηχηρό, έτσι ώστε το φώνημα διαθέτει μόνον ένα αλλόφωνο.

Τα κλειστά σύμφωνα με χαλάρωση της άρθρωσης γίνονται εξακολουθητικά: Τα (κλειστά) δασέα [p^h t^h k^h] αποβάλλουν τη δασύτητα και τρέπονται σε [f θ x], συνεχίζουν πάντως να συμβολίζονται με τα ίδια γράμματα: <φ θ χ>. Τα ηχηρά κλειστά /b d g/ αποκτούν εξακολουθητικά αλλόφωνα [v ð ɣ] (φωνημική διάσπαση, phonemic split), εκτός αν βρίσκονται ύστερα από ρινικό σύμφωνο, οπότε παραμένουν κλειστά. Για πρδ., αρχ. [déndron] δένδρον γίνεται [ˈðendron].

Το αποτέλεσμα είναι ότι σε αφηρημένο επίπεδο τα σχετικά φωνήματα παραμένουν τρία, σε φωνητικό επίπεδο όμως δημιουργούνται τετράδες συμφώνων.

Οι τριάδες των κλειστών συμφώνων της κλασικής εποχής:

χειλικά	φατνοοδοντικά	υπερωικά
p b	t d	k g
p ^h	t ^h	k ^h

εξεελίσσονται σε τετράδες αλλόφωνων κατά την ελληνιστική:

χειλικά	φατνοοδοντικά	υπερωικά
p b	t d	k g
f v	θ ð	x ɣ

15 ♦ A 4.1.3 Εξελίζεις από την ελληνιστική εποχή και μετά

Φωνήεντα

Προς το τέλος του μεσαιώνα, το μπροστινό στρογγυλό (ψηλό) [y] συμπίπτει με το αστρογγυλό [i], έτσι ώστε τα φωνήεντα περιορίζονται σε πέντε. Να σημειωθεί πως η σχετική πλειοψηφία των ανθρωπινων γλωσσών διαθέτει ακριβώς πέντε φωνήεντα: τα σημερινά αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, όπως και τ' αρχαία ελληνικά, αποτελούν μειοψηφία. Πέντε φωνήεντα είχανε και τα λατινικά, αλλά με διάκριση σε βραχεία και μακρά.

Ωστε κατά τους πρώτους μεσαιωνικούς αιώνες το φωνήεν /i/ προέρχεται από παλιότερα /i i: e: ej e: ej:/, το φωνήεν /y/ προέρχεται από παλιότερα /y y: yj oj/. Γιαυτό και ορθογραφικά γράφονται με τόσους διαφορετικούς τρόπους. Επίσης το /e/ από τα /e aj/, το /o/ από τα /o ɔ:/. Είναι χαρακτηριστικό, ότι μέχρι περίπου το μέσο της βυζαντινής εποχής, παρουσιάζονται ορθογραφικά «λάθη» από σύγχυση απ' τη μιά μεριά ανάμεσα σε <i ei· αι ε· ο ω>, και απ' την άλλη ανάμεσα σε <v vi oi>, όχι όμως και ανάμεσα στις δύο ομάδες: π.χ. σε βυζαντινό νόμισμα διαβάζουμε την επιγραφή: «ΒΑΣΙΛ[ΕΙΟΣ] ΚΑΙ ΚΩΝΣΤ[ΑΝΤΙΝΟΣ] ΠΙΣΤΥ ΒΑΣΙΛΕΙΣ ΡΩΜΑΙΩΝ».

Σύμφωνα

Τα διπλά σύμφωνα απλοποιήθηκαν σε μονά. Διπλά παραμένουν ακόμη και σήμερα σε μία σειρά νοτιοανατολικών διαλέχτων, από την Αμοργό μέχρι τη Ρόδο και την Κύπρο.

Δημιουργία νέων ηχηρών κλειστών. Από αφομοίωση ηχηρότητας τα άηχα κλειστά [p t k] ύστερα από ρινικό σύμφωνο γίνονται ηχηρά [b d g]. Έτσι ο αριστοτελικός όρος ἔν-τομον (δηλ. με «τομή» μέσα στο σώμα): [ˈentomon] → [ˈendomon].

Δημιουργούνται ουρανικά αλλόφωνα των υπερωικών από αφομοίωση της θέσης άρθρωσης των υπερωικών πρίν από μπροστινό φωνήεν /i y e/. (Αλλοφωνική διάσπαση, allophonic split.) Προηγείται η δημιουργία του εξακολουθητικού ηχηρού [j], και ακολουθούν τα [ç c ʝ]. Τέλος, και τα φατνιακά ρινικό [ɲ] και υγρό [l] γίνονται ουρανικά [ɲ] [ʎ], εφόσον ακολουθεί [i] και άλλο Φ, με σίγηση του φωνήεντος (αποφυγή της χασμωδίας): [ˈilios] → [ˈίλος] ἥλιος, [eˈnea] → [eniˈa] → [eˈɲa] εννιά.

Ελλείψει άλλων γραμμάτων, γράφονται με συνδυασμό <γ κ χ γκ, ν λ> και <ι> ή άλλου ισοδύναμου φωνηεντικού γράμματος.

Στην ανάλυση της νέας ελληνικής, άλλη φωνολογική θεωρία υποστηρίζει την ύπαρξη ξεχωριστών φωνημάτων με «ουδετέρωση» υπέρ του ουρανικού πρίν απο μπροστινό φωνήεν, υπέρ του υπερωικού ή του φατνιακού πρίν απο σύμφωνο, άλλη υποστηρίζει την ύπαρξη ενιαίων «ουρανικοϋπερωικών» και «ουρανικο-φατνιακών» φωνημάτων: Δές την άσκηση 49 και την άσκηση 35, αρ. 14 του τόμου Α'..

Τελικά, το σύμφωνο [ν] των παλιών διφθόγγων με πίσω ημίφωνο έμεινε ηχηρό [ν] πρίν απο ηχηρό σύμφωνο ή πρίν απο φωνήεν, έγινε άηχο [f] πρίν απο άηχο σύμφωνο (*αφομοίωση ηχηρότητας*): [ˈavrio] *αύριο*, [ˈenixos] *εύχρος*, [ˈefkolo] *εύκολο* (και στη σπάνια περίπτωση τέλους λέξης: *εῖ* [ˈef]).

Κατα τους τελευταίους αιώνες παρατηρείται όλο και συχνότερα η τάση στους συνδυασμούς [mb nd nj ɲg] ν' αποβληθεί το αρχικό ρινικό σύμφωνο και να παραμείνει μόνο το ηχηρό κλειστό: [b d j g]. Παλιότερα η αποβολή ίσχυε στις νότιες νεοελληνικές διαλέκτους, σήμερα έχει επεκταθεί και στις βόρειες, και φυσικά και στην Κοινή νεοελληνική. Για πρδ., αρχικό [ˈentomon] → [ˈendomon] → [ˈedomon].

Σημ.: Υποδείχθηκε επανειλημμένα στους δύο τόμους τούτου του βιβλίου, ότι η διπλή αυτή δυνατότητα προφοράς, και μάλιστα σε συνδυασμό με την ορθογραφική μορφή, αποτελεί μία απο τις μεγαλύτερες δυσκολίες για τους Έλληνες κατα την εκμάθηση της προφοράς των ξένων γλωσσών, όπου οι δύο κανόνες, της ηχηροποίησης του άηχου και της συχνής («προαιρετικής») αποβολής του ρινικού, δέν υπάρχουν.

Ανομοίωση τρόπου άρθρωσης άηχων συμφώνων. Σε σύμπλεγμα άηχων συμφώνων, άν είναι και τα δύο κλειστά ή και τα δύο εξακολουθητικά, αλλάζει τρόπο άρθρωσης το ένα απο τα δύο –εκτός απ' το σύμπλεγμα /sf/. Πρόκειται για φαινόμενο αντίθετο της αφομοίωσης, και που έχει σκοπό τη δημιουργία μεγαλύτερης διακριτότητας (διευκόλυνση του ακροατή): *οκτώ* > *οχτώ* [kt → xt], *επτά* > *εφτά* [pt → ft], *φθάνω* > *φτάνω* [fθ → ft], *χθές* > *χτές* [xθ → xt]. Όχι όμως και σε λέξεις όπως *σφίγγω*, ή *γδέρνω* (στη δεύτερη λέξη τα σύμφωνα του συμπλέγματος είναι ηχηρά). Έτσι και συγχρονικά: *γράφ-θ-ηκ-α* → *γράφ-τ-ηκ-α*. Σύγκρ. λαϊκό *παλιοχαρακτήρας*, λόγιο (διεθνισμός) *χαρακτηρολογία* (π.χ. αγγλ. *characterology*). Η διαφορά αυτή δέν έχει ιδιαίτερη σημασία για το θέμα που εξετάζεται εδώ, αφού οι διεθνισμοί είναι εξ ορισμού λέξεις λόγιας προέλευσης.

15 ♦ A 4.1.3a Τάση για δημιουργία συλλαβικής δομής ΣΦ. (Γενική τάση των γλωσσών)

Απο το τέλος του μεσαίωνα, στις περισσότερες διαλέκτους (και στην *KNE*) παρατηρείται αποβολή τελικού [n]. Για πρδ. [ˈendomon] → [ˈendomo].

Επίσης παρατηρείται σε πολλές λέξεις αποβολή αρχικού άτονου φωνήεντος. Τονισμένο φωνήεν δέν αποβάλλεται, γιατί προστατεύεται απο τον τόνο: *οπίσω* > *πίσω*, *ολίγον* > *λίγο*, όχι όμως και π.χ. *άκουσα* > **κουσα*. Σύγκρινε σε συγχρονική βάση: *έρημος* / *ρημάζω*, *ρημάδι* (άνκαι σήμερα *ερημώνω*), *ήλιος* / *Λιογέννητη*.

Ημίφωνο (στις περισσότερες διαλέκτους μόνο πρίν απο φωνήεν) τρέπεται σε σύμφωνο, ηχηρό ύτερ' απο ηχηρό σύμφωνο, άηχο ύστερ' απο άηχο: *παιδιά* [ð j], *σπίτια* [tɕ]. (Δές και 3.7.2, 6.1.1.1.)

15 ♦ A 4.1.4 Λόγιες ανατροπές των φωνολογικών κανόνων

Οι παραπάνω κανόνες ισχύουν για τις λέξεις λαϊκής προέλευσης. Όμως σε λέξεις λόγιας προέλευσης, είτε πρόκειται για ορθογραφικά δάνεια απο τ' αρχ. ελλ. είτε για λόγια επίδραση σε λαϊκές λέξεις, παρατηρούνται περισσότερες ή λιγότερες εξαιρέσεις. Οι σημαντικότερες:

Καθώς οι λόγιοι παλιότερα δέν ήξεραν ή δέν ήθελαν να παραδεχτούν πως η αρχαία προφορά ήτανε

διαφορετική από τη σημερινή, δημιούργησαν «ορθογραφικές προφορές» (αγγλ. *spelling pronunciations*). Η λ. *δένδρον*, αρχ. προφ. [déndron], προφέρεται σύμφωνα με τους φωνολογικούς κανόνες στη λαϊκή γλώσσα ['ðendro, 'ðedro], αλλά από λόγια επίδραση μπορεί να γίνει και ['ðepðro]. Μάλιστα σε επιστημονικούς όρους συνήθως ακούγεται η λόγια προφορά: *δενδροκομία*. Πρόκειται για υπεργενίκευση της βασικής αντιστοιχίας: γράμμα <δ> – φθόγγος [ð], που αγνοεί όσα εκτέθηκαν πίο πάνω (4.1.2 Σύμφωνα), ή και αντικατάσταση ξένων [b d g] με [v ð γ].

Το ίδιο συμβαίνει και σε νεότερα δάνεια: για πρδ. διτυπία *γκαζέλα* και *γαζέλα* < γαλλ. *gazelle*, *Λονδίνο* < αγγλ. *London* – σύγκρ., σε αντίθεση, λαϊκής προέλευσης *Λόντρα* (μέσω των ιταλικών).

Οι ορθογραφικές προφορές δημιούργησαν πλήθος χασμωδίες, και συχνά στις ίδιες λέξεις ή σε λέξεις συγγενικής προέλευσης: *ήλι[λ]ος* – *ηλιο[li]φάνεια*, *χίλι[λ]α* – *χιλι[li]ομετρική απόσταση*, *μονοι[η]άζω*, *μόνοι[η]ασμα* – *ομόνοι[ni]α*. Σε μερικές περιπτώσεις έχουν μάλιστα δημιουργηθεί και κάτι σαν «ελάχιστα ζευγάρια»: *άδει[ðj]α* (επίθετο, λαϊκής προέλευσης) – *άδει[ði]α* (ουσιαστικό, λόγιας προέλευσης). Εδώ παρατηρείται και η μία από τις δύο αδυναμίες μετάβασης από τη γραφή στη προφορά της νέας ελληνικής (Δές και Τόμο Α', σελ. 504), κάτι που προκαλεί ιδιαίτερη δυσχέρεια σε ενήλικους ξένους που μαθαίνουν νέα ελληνικά.

Μετά την υποχώρηση της καθαρεύουσας, πολλοί ομιλητές εφαρμόζουν, συνήθως υποσυνείδητα, τον κανόνα της συνίζησης (αποφυγής της χασμωδίας). Ακούγονται ακόμη και σε λόγιας προέλευσης λέξεις προφορές όπως ['rɔtita] και όχι πιά [pi'otita] *ποιότητα*, [i'ðjetera] και όχι [iði'etere] *ιδιαίτερα*, [a'ðjatheta kon'dila] και όχι [a'diatheta kon'dilia] *αδιάθετα κονδύλια* (για χρηματικά ποσά). Μερικοί επηρμέντοι μορφωμένοι κατακρίνουν τέτοιες προφορές, δηλαδή τέτοιες προσαρμογές στο γενικότερο φωνολογικό σύστημα της νέας ελληνικής.

15 ♦ A 4.2 Η προφορά των αρχαίων λέξεων σε άλλες γλώσσες. Η «ερασμιακή προφορά»

Κατα την Αναγέννηση, οι Δυτικοευρωπαίοι άρχισαν να σπουδάζουν τα αρχαία ελληνικά με βάση την προφορά των αρχικών βυζαντινών δασκάλων-τους, προφορά που δέ διαφέρει πολύ από τη σημερινή νεοελληνική. Όμως τόσο για τα αρχαία ελληνικά όσο και για τα αρχαία λατινικά –στα λατινικά πολύ πριν από την Αναγέννηση–, εφαρμόζαν τις ορθογραφικές συμβάσεις των επιμέρους γλωσσών: όπως άλλωστε κάνουμε κι εμείς σήμερα στην ανάγνωση των αρχαίων ελληνικών. Και όσο η επικοινωνία σ' αυτές τις γλώσσες περιοριζόταν στη γραφή, δέ δημιουργούνταν σοβαρό πρόβλημα.

Όταν όμως κατα την Αναγέννηση, με τη διευκόλυνση των συγκοινωνιών, αρχαιομαθείς διαφόρων χωρών ήρθαν σε επαφή μεταξύ-τους, άρχισαν να υπονιάζονται πως δέν ήτανε δυνατό τα αρχαία λατινικά και τα αρχαία ελληνικά να προφέρονταν την ίδια εποχή με ένα πλήθος διαφορετικούς τρόπους. Μάλιστα βυζαντινοί λόγιοι στην Ιταλία ήσαν οι πρώτοι που υπέδειξαν διαφορές στην προφορά ανάμεσα στα σύγχρονά-τους ελληνικά και στα αρχαία. Διάφορες μελέτες γράφθηκαν σχετικά με την προφορά των δύο κλασικών γλωσσών, παρουσιάστηκαν προτάσεις για εισαγωγή μιάς «σωστής» προφοράς, και δημιουργήθηκαν έντονες διαμάχες ανάμεσα στους παραδοσιακούς φιλόλογους, που ακολουθούσαν την «ανατολική», δηλαδή τη βυζαντινή προφορά, και στους μεταρρυθμιστές. Αναγκαστικά οι πρώτες υποθέσεις σχετικά με την προφορά των δύο γλωσσών στηρίζονταν μόνο στη γραφή, και σπάνια σε ηχομιμητικές λέξεις, ενώ σήμερα συνυπολογίζονται δάνεια και άλλα ετυμολογικά και φωνητικά κριτήρια.

Ένας από τους σημαντικότερους «ανθρωπιστές» κλασικούς φιλόλογους, ο Ολανδός Έρασμος (γύρω στο 1500), έγραψε την πιο ολοκληρωμένη μελέτη της εποχής σχετικά με την προφορά των (αρχαίων) λατινικών και ελληνικών. Είναι ενδιαφέρον ότι ο ίδιος δέν επέμενε στην άμεση εισαγωγή της μεταρρυθμισμένης προφοράς, ούτε και ισχυρίστηκε πως αυτός ήταν ο πρώτος που τη σκέφτηκε. Επειδή όμως η μελέτη-του ήταν η πιο ολοκληρωμένη, τελικά η προφορά αυτή ονομάστηκε «ερασμιακή». Η προφορά αυτή ακολουθείται περίπου στις ξένες χώρες.

Για τους σκοπούς της σύγκρισης όμως είναι βασικό να παρθεί υπόψη, 1) Πως η «ερασμιακή» προφορά δέν είναι δυνατό να αποτυπώσει ακριβώς την προφορά σε κάποια χρονική στιγμή μιάς παλιάς γλώσσας, που φυσικά εξελισσόταν συνεχώς. Εφαρμόζεται μιά «εξομαλυσμένη» (*normalized*) προφορά. 2) Οι ομιλητές κάθε γλώσσας αναγκαστικά εφαρμόζουν συνήθως τους φωνολογικούς κανόνες (φωνολογικούς περιορισμούς) της δικής-τους γλώσσας. Για πρδ., οι ομιλητές μιάς γλώσσας όπως των ιταλικών ή των αγγλικών, που δέ διαθέτουν μπροστινό ψηλό στρογγυλό φωνήεν [y], δέν είναι δυνατό να προφέρουν τέτοιο φωνήεν για τ' αρχαία ελληνικά, ενώ ομιλητές γλωσσών όπως τα γερμανικά μπορούν. Έτσι στα γερμανικά ακούμε [y], όχι όμως και στ' αγγλικά κτλ. Ακόμη, η βυζαντινή προφορά του αρχαίου [tʰ] (<θ>) ως [θ] χρησιμοποιείται συνήθως στ' αγγλικά, όπου υπάρχει τέτοιο σύμφωνο, ενώ σε άλλες γλώσσες, προφερόμενο ως [t], πλησιάζει κατά σύμπτωση περισσότερο προς την αρχαία προφορά [tʰ]. 3) Εφαρμόζονται πολλές απο τις ορθογραφικές συμβάσεις της κάθε γλώσσας: Στα γαλλικά, παρόλο που υπάρχει το φωνήεν [y], καθώς αυτό γράφεται <u>, δέν το προφέρουν σε αρχαίες λέξεις γραμμένες με <u>. Στ' αγγλικά, όπου δέν υπάρχει, φυσικά δάν προφέρεται, γράφεται όμως. Στα γερμανικά και γράφεται και προφέρεται. (Έτσι συνήθως στη λειτουργία: *Kyrie eleison*.) Στα ιταλικά φυσικά δέν προφέρεται, αλλά ούτε και γράφεται.

Σημ. 1: Το φωνήεν /y/ δημιουργήθηκε στα λατινικά για να αποδώσει ελληνικές λέξεις που το περιείχαν, δημιουργώντας και τη γραφή <Y>, όπως δηλώνει και η ονομασία-του: «y *graecum*». Η προφορά αυτή περιοριζόταν στην ομιλία των περισσότερο μορφωμένων, που είχανε σπουδάσει ελληνικά, και αργότερα εξαφανίστηκε απο τη λαϊκή γλώσσα. Το γράμμα όμως παρέμεινε στα λατινογενή αλφάβητα, παρόλο που μόνο στα γερμανικά δηλώνει φθόγγο όπως της αρχαίας ελληνικής.

Το γράμμα <Z> και το δίγραφο <EY> συμβολίζουν διαφορετικούς φθόγγους στην ορθογραφία της κάθε γλώσσας. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: Ο αρχαίος θεός Ζεύς, με αρχαία προφορά περίπου ['dzews], στα νέα ελληνικά προφέρεται ['zefs], στα ιταλικά ['dzews], στα γαλλικά ['zæs], στα αγγλικά ['zuws], στα γερμανικά ['tsɔʏs].

Σημ. 2: Η ιταλική προφορά, και όχι μόνο τούτου του παραδείγματος, πλησιάζει περισσότερο προς την αρχαία, όχι επειδή οι Ιταλοί κλασικοί φιλόλογοι προσπαθούν να είναι πιό πιστοί στην αναπαραγωγή των δύο κλασικών γλωσσών, αλλά επειδή συμβαίνει τόσο στα ιταλικά όσο και στα αρχαία ελληνικά και στα αρχαία λατινικά η ορθογραφία να αποδίδει με λιγότερες συμβάσεις την προφορά, δηλαδή να πλησιάζουν περισσότερο προς την αρχή της «αμφιμονοσημαντότητας» (Δές τόμο Α', σελ. 234, 493.) Το ίδιο ισχύει και για τα ισπανικά.

15♦ A 4.2.α Νεοελληνική ή «ερασμιακή» προφορά;

Η νεοελληνική προφορά –τουλάχιστον η λαϊκή-της μορφή– έχει την ιστορική δικαίωση πως αντιπροσωπεύει τη φυσιολογική εξέλιξη της γλώσσας μέσα στους αιώνες. Η ερασμιακή έχει τη δικαίωση πως προσπαθεί να προσεγγίσει την προφορά της κλασικής εποχής. Επιπλέον, επιτρέπει τη διάκριση ανάμεσα σε διαφορετικά φωνήματα, ιδιαίτερα στα φωνηεντικά, που ίσχυε κατα την αρχαιότητα, και που στη συνέχεια τροποποιήθηκε σημαντικά· με συνακόλουθο αποτέλεσμα να βοηθάει τους (ξένους) κλασικούς φιλόλογους σε θέματα ορθογραφίας. Η νεοελληνική προφορά δημιουργεί προφανώς σημαντικά ορθογραφικά προβλήματα. Δέ θα ήταν όμως δυνατό να υιοθετηθεί στην Ελλάδα η ερασμιακή, επειδή πολλές σημερινές λέξεις, και ιδιαίτερα του βασικού λεξιλογίου, διαφέρουν βέβαια ως προς την προφορά απο τα αρχαία, μοιάζουν όμως πολύ ως προς τη μορφολογία, και μιά διαφορετική προφορά της ίδιας λέξης θα φαινόταν αφύσικη ή και γελοία. Επιπλέον γράφονται περίπου με τον ίδιο τρόπο. Αλλά στην εκπαίδευση, σχολική και πανεπιστημιακή, τόσο για τ' αρχαία ελληνικά, όσο και στη διδασκαλία της ορθογραφίας, θα ήτανε σωστό να εξηγούνται οι βασικές φωνολογικές εξελίξεις της γλώσσας, καθώς και οι λόγοι της μή μονοσήμαντης αντιστοιχίας ανάμεσα σε προφορά και γραφή, ώστε να μή δημιουργείται η εντύπωση στους σπουδαστές πως τα πάντα, τόσο στη γλώσσα όσο και στην ορθογραφία, είναι ασύστατα και παράλογα, χωρίς ύπαρξη γλωσσικών κανόνων που καθορίζουν την εξέλιξη.

B – Δεύτερο μέρος. Ισοδυναμίες γραμμάτων και φθόγγων

15♦0. Γενικά

Οι αντιστοιχίσεις που δίνονται εδώ αφορούν τη φωνολογική μορφή του θέματος των λέξεων. Απομορφολογική άποψη, ιδιαίτερα στις «καταλήξεις» των ονομάτων, μπορεί να μην υπάρχει ισοδυναμία, γιατί κανονικά τα ελληνικά δάνεια στα λατινικά προσαρμόζονται στους μορφολογικούς κανόνες αυτής της γλώσσας. Για πρδ., οι λ. *ἀριθμητική*, *Ἑλένη* δέν έγιναν *arithmetica*, *Helena*, επειδή τάχατε πάρθηκαν απο κάποιους τύπους αρχαίων δωρικών διαλέχτων, αλλά απειδή αυτό απαιτούσε η προσαρμογή-τους στο μορφολογικό σύστημα της λατινικής· παρόμοια και το τοπωνύμιο *Ὀλυμπος* > *Olympus*, ή το επίθημα *-ιον* > *-ium*.

Περισσότερες ιστορικές εξηγήσεις, καθώς και αντιστοιχίσεις ανάμεσα στα αρχ. ελλ. και στις νεότερες γλώσσες, στα Πετρούνιας 1996, 1998α, 2000, 2001α, 2001β, γ, δ, 2002, 2003, 2010β (δές στη *Βιβλιογραφία*).

Εφόσον οι ελληνογενείς διεθνισμοί είναι εξ ορισμού ορθογραφικά δάνεια, λογικό είναι να δοθούν εδώ για πραχτικούς σκοπούς οι ισοδυναμίες με βάση τη γραφή. Αναμφίβολα, η εκμάθηση της ορθογραφίας αποτελεί σοβαρό πρόβλημα τόσο για τους Έλληνες όσο και για τους περισσότερους Δυτικοευρωπαίους. Απο τη στιγμή όμως που έχει κανείς υποβληθεί στον κόπο της εκμάθησης, τουλάχιστον ας αξιοποιήσει την προσπάθεια και για πραχτικούς σκοπούς: η σύγκριση των διεθνισμών είναι ένας απο αυτούς!

2010β,

15♦B 1 Διαφορές γραφής κατα την αρχαιότητα

15♦B 1.1 Φωνήεντα και σύμφωνα

Η τροποποίηση της φοινικικής συμφωνογραφικής γραφής σε αλφαβητική (φωνημική) δέν έγινε ομοιόμορφα σε όλες τις ελληνικές περιοχές. Διακρίνονται γενικά δύο ομάδες αλφαβήτων: τα ανατολικά και τα δυτικά. Απο τα ανατολικά, όπως διαμορφώθηκαν προς το τέλος της κλασικής εποχής στην Αθήνα, κατάγεται η σημερινή νεοελληνική γραφή, ενώ απο τα δυτικά (σημείο εκκίνησης: η Κύμη της νότιας Ιταλίας), μέσω των ετρουσκικών προέρχεται η λατινική γραφή, και απο αυτήν κατάγονται τα σημερινά λατινογενή αλφάβητα.

Στην αρχαιότητα χρησιμοποιούνταν μόνο κεφαλαία γράμματα. Η μικρογράμματη γραφή δημιουργήθηκε κατα το μεσαίωνα σάν προσπάθεια ταχυγραφίας, ξεχωριστά όμως στη Δύση και στην Ανατολή. Γιαυτό σήμερα τα μικρά γράμματα διαφέρουν ανάμεσα στο ελληνικό και στα λατινογενή αλφάβητα περισσότερο απ' ότι τα κεφαλαία. Τα κυριλλικά αλφάβητα των σλαβικών γλωσσών, καθώς προέκυψαν απ' το ελληνικό πολύ αργότερα, διαφέρουν απ' το νεοελληνικό λιγότερο απ' ότι τα λατινογενή.

Οι βασικές διαφορές ανάμεσα στα δύο είδη αρχαιοελληνικής γραφής, και που διακρίνουν σήμερα τη νεοελληνική απο τις λατινογενείς γραφές, είναι οι εξής:

Αρχικά, τα μπροστινά φωνήεντα [e] και [ε:] γράφονταν με το ίδιο γράμμα E, τα πίσω [o] και [ɔ:] με το ίδιο γράμμα O. Το γράμμα H, αρχικά σύμβολο του σύμφωνου [h] παντού, παρέμεινε έτσι στα δυτικά αλφάβητα, ενώ στα ανατολικά, με την προϊούσα σίγηση αυτού του σύμφωνου, χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει το μακρό ανοιχτό φωνήεν [ε:]. Για το πίσω ανοιχτό μακρό δημιουργήθηκε το γράμμα Ω. Το σύμφωνο [s] στα ανατολικά Σ, στα δυτικά S. Το σύμφωνο [r] στα ανατολικά Ρ, στα δυτικά R, το σύμφωνο [p] στα ανατολικά Π, στα δυτικά Ρ. Τα σύμφωνα [p^h t^h k^h] γράφονταν στα ανατολικά <Φ Θ Χ>, στα δυτικά με δίγραφα (δίψηφα) στηριγμένα στο H, δηλαδή PH TH KH. (H προφο-

ρά [p^h t^h k^h] πλησιάζει στην προφορά με την προφορά [ph th kh].) Το σύμπλεγμα [ks] στα ανατολικά με Ξ, στα δυτικά με ΚΣ ή με Χ, το σύμπλεγμα [ps] στα ανατολικά με Ψ, στα δυτικά PS. Όστε τελικά οι διαφορές στις ισοδυναμίες διαμορφώθηκε ως εξής:

φθόγγος	γράμμα	
	ανατολικά αλφάβητα	δυτικά αλφάβητα
e	E	E
ε:	H	E
o	O	O
ο:	Ω	O
h	– (αργότερα η «δασεία»)	H
p ^h	Φ	PH, F
t ^h	Θ	TH
k ^h	X	KH
p	Π	P
r	P	R
g	Γ	C
ps	Ψ	PS
ks	Ξ	X

Το γράμμα F (το «δίγαμμα» λόγω της μορφης-του) αρχικά συμβόλιζε προφωνηεντικό πίσω ημίφωνο, που είχε σιγηθεί κιόλας πριν την κλασική εποχή. Το Λ πήρε τη μορφή L.

Προσοχή! Ο παραπάνω πίνακας παρουσιάζει μιιά περίπου γενική εικόνα που στοχεύει στη διευκόλυνση του αναγνώστη να συμπεράνει για τις ισοδυναμίες ανάμεσα στο ελληνικό και στα λατινογενή αλφάβητα. Λεπτομερέστερη παρουσίαση των επιμέρους διαφορών σές στο Βουτυράς 2001, καθώς και σχετικά με τα θεωρητικά της δημιουργίας των διαφόρων γραφικών συστημάτων στο Καραλή 2001.

Το δυτικό αλφάβητο κληροδοτήθηκε στα λατινικά, όπου παράλληλα με το δίγραφο PH χρησιμοποιήθηκε και το F. Επιπλέον, στα λατινικά δέν υπήρχαν τα σύμφωνα [θ x], και αναγκαστικά παρουσιαζόταν υποκατάσταση με τα [t k].

Σήμερα τα περισσότερα ορθογραφικά προβλήματα ως προς τα φωνήεντα οφείλονται στην υιοθέτηση χωρίς τροποποιήσεις των αρχαίων ορθογραφικών συστημάτων, αλλά με αποτέλεσμα αντίστροφο στα νέα ελληνικά απ' ότι στη γραφή των περισσότερων δυτικοευρωπαϊκών γλωσσών. Στα ελληνικά, τα φωνήεντα μειώθηκαν δραστικά σε σύγκριση με την αρχαιότητα (δές *Πρώτο μέρος* 4.1.2), αλλά τα φωνηεντικά γράμματα και δίγραφα έμειναν σχεδόν τα ίδια, με αποτέλεσμα σε σχετικά λίγα φωνήεντα ν' αντιστοιχούν πολλά φωνηεντικά σύμβολα. Αντίθετα, τα γαλλικά, τα αγγλικά, τα γερμανικά, και μερικές άλλες γλώσσες διαθέτουν πολλά φωνήεντα και δίφθογγους, ενώ τα φωνηεντικά γράμματα των λατινικών είναι μόνο πέντε (το <y> ουσιαστικά είναι άχρηστο), με αποτέλεσμα να απαιτούνται περίπλοκοι συνδυασμοί για τον έμμεσο συμβολισμό των φωνηέντων.

15♦B 1.2 H «δασεία»

Η δασεία αντιπροσωπεύει το παλιό σύμφωνο [h], που στις ανατολικές ελληνικές περιοχές είχε κιόλας σιγηθεί μέχρι το τέλος της κλασικής περιόδου. (Δές και *Πρώτο μέρος* 4.1.2) Όσοι ξέρουν αρχαία ελληνικά, ή έχουν κάποια εμπειρία με το παλιό «πολυτονικό» ορθογραφικό σύστημα μπορούν ν' αντιστοιχίσουν για τους ελληνογενείς διεθνισμούς: αρχικό φωνήεν λέξης με δασεία = αρχικό γράμμα <h> στα αγγλ., γαλλ., γερμ. (όχι όμως και στα ιτλ.). Στα γαλλικά αυτό δέν αντιπροσωπεύεται στην

προφορά, στις άλλες δύο γλώσσες δηλώνει σύμφωνο [h].

Παραδείγματα για τη «δασεία» (κατα σειρά αρχαία ελληνικά, αγγλικά, γαλλικά, γερμανικά, ιταλικά):

άρμονία harmony harmonie Hamonie armonia, έλληνιστικός Hellenistic hellénistique hellenistisch ellenistico, ήρωικός heroic héroïque heroisch eroico, ιστορία history histoire Historie istoria, όλο- holo- holo- holo- olo-, ύγιεινός hygienic hygiénique hygienisch igienico, ώροσκοπικός horoscopic horoskop Horoskop oroscopo.

Σημ.: Οι φιλόλογοι της ελληνιστικής εποχής, για να διευκολύνουν τη διάκριση ανάμεσα σε ζευγάρια λέξεων που με τη σίγηση του [h] είχαν γίνει ομόηχα, όπως *όρος* ‘βουνό’ και *όρος* ‘σύνορο, όρος’, επινόησαν το σύμβολο † , δηλαδή το αριστερό μισό του παλιότερου H, για να δηλώσουν λέξεις που παλιότερα άρχιζαν με [h], αλλά και αντίστροφα το σύμβολο ‡ , δηλαδή το δεξιό μισό του παλιού H, για να δηλώσουν την έλλειψή-του! Τα σύμβολα αυτά γράφονταν πάνω από το αρχικό φωνήεν της λέξης, και τελικά εξελίχτηκαν συντομογραφικά στις γνωστές-μας «δασεία» και «ψιλή», που γράφτηκαν πάνω από κάθε αρχικό φωνήεν.

Δασεία γράφεται σήμερα και σε αρχαίες λέξεις που αρχίζουν από [r], που την κλασική εποχή ήταν άηχο [r̥] (δές *Πρώτο μέρος* 4.1.1), *ρήτωρ*, με αποτέλεσμα σε μερικές ευρωπαϊκές γλώσσες οι σχετικές λέξεις να γράφονται με <rh> κατά το λατ. πρότυπο: *ρητορική* (αρχ. *ρήτορική*), λατ. *rhetorica*, αγγλ. *rhetoric*, γαλλ. *rhétorique*, γερμ. *Rhetorik*, αλλά ιτλ. *retorica*.

15♦B 2 Συγκρίσεις: Νέα ελληνικά – άλλες γλώσσες

15♦B 2a Αντιστοιχίες στη μορφή των γραμμάτων

Όπως προαναφέρθηκε, τα μικρά γράμματα διαφέρουν ανάμεσα στο νεοελληνικό και στα λατινογενή αλφάβητα περισσότερο απ’ ό,τι τα κεφαλαία.

Δίνονται οι πιό κοινές αντιστοιχίες μεμονωμένων γραμμάτων. Σπανιότερες περιπτώσεις, καθώς και συνδυασμοί (δίγραφα κτλ.) φαίνονται, όταν είναι ανάγκη, στους επιμέρους πίνακες που ακολουθούν. Ως προς τις διαφορές στην προφορά, ο αναγνώστης μπορεί να οδηγηθεί από την επισκόπηση της εξέλιξης της ελληνικής φωνολογίας που θα δοθεί πιό κάτω.

νεοελλ.	λατινογ.	νεοελλ.	λατινογ.	νεοελλ.	λατινογ.	νεοελλ.	λατινογ.
Α α	A a	Η η	H h	Ν ν	N n	Τ τ	T t
Β β	B b	Θ θ	TH th	Ξ ξ	X x	Υ υ	Y y
Γ γ	G g	Ι ι	I i	Ο ο	O o	Φ φ	F f, PH ph
Δ δ	D d	Κ κ	K k	Π π	P p	Χ χ	CH ch
Ε ε	E e	Λ λ	L l	Ρ ρ	R r	Ψ ψ	PS ps
Ζ ζ	Z z	Μ μ	M m	Σ σ/ς	S s	Ω ω	O o

Παρατήρηση:

Το λατινικό γράμμα Q, που ξεκινάει επίσης από αρχαιοελληνικά αλφάβητα, δεν ενδιαφέρει στην περίπτωση των διεθνισμών.

15♦B 2.1 Φωνήεντα και σύμφωνα

Δίνεται η βασική αξία των γραμμάτων, που στην περίπτωση των διεθνισμών είναι συνήθως ικανοποιητική.

Στα παραδείγματα που ακολουθούν, νέα ελληνική και αντίστοιχη συγγενική ξένη λέξη μπορεί να μην αντιστοιχούν απόλυτα: π.χ. *ελλ. εμπειρία* – *αγγλ. empirical*.

15 ♦ B 2.1.1 Νέα ελληνικά – αγγλικά

Σημ.: Επαναλαμβάνω ότι λόγω των ταχύτερων φωνολογικών εξελίξεων κατα τους τελευταίους αιώνες στ' αγγλικά, οι αντιστοιχίσεις με αυτή τη γλώσσα είναι περισσότερο περίπλοκες από ότι με τις άλλες.

Αντιστοίχιση φωνηέντων με βάση τη γραφή. Σε αλφαβητική σειρά:

Μεμονωμένα γράμματα:

Νέα ελληνικά		Αγγλικά		Παραδείγματα	
<γράφημα>	[φθόγγος]	<γράφημα>	[φθόγγος]	νέα ελληνικά	αγγλικά
<α>	[a]	<a>	[æ]	παθολογικός	<i>pathological</i>
			[a]	αρμονία	<i>harmony</i>
			[ə]	Αθηνά	<i>Athena</i>
<ε>	[e]	<e>	[i] [ɪ]	περίοδος	<i>period</i>
			[ɛ]	Περικλής	<i>Pericles</i>
			[i]	Αθηνά	<i>Athena</i>
<η>	[i]	<e>	[ɛ]	εφήμερος	<i>ephemeral</i>
			[ə]	δημοκρατία	<i>democracy</i>
			[aɪ]	κρίσις	<i>crisis</i>
<ι>	[i]	<i>	[ɪ]	κριτικός	<i>critical</i>
			[ə]	επίθετο	<i>epithet</i>
<ο>	[o]	<o>	[ɔ] [ɑ]	δόγμα	<i>dogma</i>
<υ>	[i]	<y>	[i]	λυρικός	<i>lyrical</i>
<ω>	[o]	<o>	[o]	ζώνη	<i>zone</i>
			[ɑ]	κωμωδία	<i>comedy</i>

Φωνηεντικά δίγραφα (δίψηφα) και συνδυασμοί Σ+Φ

Νέα ελληνικά		Αγγλικά		Παραδείγματα	
<γράφημα>	[φθόγγος]	<γράφημα>	[φθόγγος]	νέα ελληνικά	αγγλικά
<αι>	[e]	<ae>	[i] [ɪ]	Αιολίδα χίμαιρα	<i>Aeolis Chi-maera</i>
<ει>	[i]	<i>	[aɪ]	είδωλο	<i>idol</i>
<οι>	[i]	<e, oe>	[ɛ]	οικονομία	<i>economy</i>
				οικουμενικός	<i>oecumenical</i>
				ταυτολογία	<i>tautology</i>
<αυ> πρίν άηχο Σ, πρίν ηχ. Σ.	[af]	<au>	[ɔ]	αυτιστικός	<i>autistic</i>
	[av]			κένταυρος	<i>Centaur</i>
				δεινόσαυρος	<i>dinosaur</i>
<ευ> πρίν άηχο Σ πρίν ηχ. Σ	[ef]	<eu>	[ju] [jʊ]	ευχαριστία	<i>eucharist</i>
				προπαιδευτικός	<i>propedeutic</i>
	[ev]			Ευρώπη	<i>Europe</i>
<ου>	[u]	<o>	[jʊ]	Ευρωκράτης	<i>Eurocrat</i>
				οικουμενικός	<i>oecumenical</i>
		<u>		ουρανός	<i>Uranus</i>

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1. Οικονομία – πλεονασμός

Άσκηση 1: Γενικές ερωτήσεις στον πλεονασμό

- α) Τα νεοελληνικά φωνήεντα διακρίνονται με βάση τρεις παραμέτρους: οριζόντιος άξονας (μπροστινά / πισινά), κατακόρυφος άξονας (ψηλά ή κλειστά / μεσαία / χαμηλά ή ανοιχτά), στρογγύλεμα των χειλιών (στρογγυλά / αστρώγγυλα). Σε άλλες γλώσσες μπορεί να χρειάζεται επιπλέον η διάκριση: χαλαρά / τεταμένα (γερμανικά, αγγλικά, κεντρικές ιταλικές διάλεκτοι).

	μπροστινά	πίσω
ψηλά	i	u
μεσαία	e	o
χαμηλά		a
	αστρογγ.	στρογγ.

Ορισμένα χαρακτηριστικά μπορούν να προβλεφτούν από την ύπαρξη κάποιου άλλου, ή από το συνδυασμό δύο άλλων. Μερικά πλεοναστικά χαρακτηριστικά είναι “καθολικά”, δηλαδή θα ισχύουν για όλες τις γλώσσες, επειδή έτσι είναι φτιαγμένο το ανθρώπινο στόμα (π.χ. ένα φωνήεν δε μπορεί να είναι συγχρόνως στρογγυλό και αστρώγγυλο, ή ψηλό και μεσαίο). Άλλα πλεοναστικά χαρακτηριστικά είναι ειδικά της συγκεκριμένης γλώσσας, που δεν εκμεταλλεύεται όλες τις διαθέσιμες δυνατότητες.

Καθολικοί πλεονασμοί: το i σάν μπροστινό είναι συγχρόνως: _____ Τα i u σάν ψηλά είναι συγχρόνως: _____ Άλλοι καθολικοί πλεονασμοί: _____

Ειδικοί πλεονασμοί: το a στα νέα ελληνικά σάν χαμηλό είναι συγχρόνως: _____

Τα i e _____ Τα u o _____ Είναι αρκετό να χαρακτηρίσουμε το i σάν ψηλό μπροστινό, ώστε να διακρίνεται συγχρόνως από όλα τα άλλα; _____

Είναι αρκετό να χαρακτηρίσουμε το u σάν στρογγυλό; _____ Το a σάν πίσω αστρώγγυλο; _____

Τα u o σάν στρογγυλά; _____ Τα u o σάν πισινά; _____ Τα i e σάν αστρώγγυλα όχι χαμηλά; _____ Τα u o σάν πίσω όχι χαμηλά; _____

Το i σάν αστρώγγυλο ψηλό; _____ Το e σάν αστρώγγυλο μεσαίο; _____

Το o σάν στρογγυλό μεσαίο; _____

- β) Ελέγξτε με παρόμοιο τρόπο τα φωνήεντα μιάς άλλης γλώσσας. Πού βρίσκετε συγκεκριμένα περισσότερα πλεοναστικά στοιχεία, στα ελληνικά ή στην άλλη γλώσσα;

- γ) Κάντε παρόμοιο έλεγχο στα σύμφωνα.

Άσκηση 2: Εκμετάλλευση του πλεονασμού στη γλωσσική διδασκαλία

Συμβουλευτείτε τον Τόμο Α', Κεφάλαιο 6: *Φωνήεντα*.

1. Στα Γερμανικά, απο το ζευγάρι φωνηέντων \underline{i} – \underline{I} το πρώτο είναι:

- 1) πίο περιφερειακό,
- 2) πίο τεταμένο,
- 3) πίο μακρό απο το δεύτερο.

Πρδ. *bieten* / *bitten* 'προσφέρω' / 'παρακαλώ'. Ποιά άλλα φωνήεντα παρουσιάζουν παρόμοιες αντιθέσεις; _____

πρδτ.: _____

2. Υποδείξτε τα πλεοναστικά χαρακτηριστικά στις αντιθέσεις των φωνηέντων: _____

3. Τα Γερμανικά φωνήεντα σε φωνητική μεταγραφή άλλοτε συμβολίζονται: i/\underline{i} e/\underline{e} κτλ., και άλλοτε συμβολίζονται: $i:/\underline{i}$ $e:/\underline{e}$ κτλ. Ποιός συμβολισμός είναι πίο οικονομικός και γιατί; _____

4. Ποιός συμβολισμός εξυπηρετεί καλύτερα στη διδασκαλία και γιατί; _____

5. Ένας Έλληνας θα έχει οπωσδήποτε δυσκολία να διακρίνει ένα γερμανικό φωνήεν απο ένα συγγενικό-του, που διαφέρουν κατα την "ποιότητα" (πίο κλειστό / πίο ανοιχτό). Πώς μπορούμε να τον βοηθήσουμε υποδεικνυοντάς-του πλεοναστικά χαρακτηριστικά, και πώς μπορούμε να τα σημειώσουμε αυτά στο χαρτί; _____

6. Θέλουμε να συνηθίσουμε ή να διδάξουμε την προφορά των κεντρικών ιταλικών διαλέκτων, που οι ιταλικές γραμματικές θεωρούν «καλύτερη». Στις διαλέκτους αυτές υπάρχουν «δύο ε» και «δύο ο». Στα ελληνικά υπάρχει μόνο «ένα ε», που είναι κάπως πίο ανοιχτό απο το αντίστοιχο κλειστό ιταλικό, και κάπως πίο κλειστό απο το αντίστοιχο ανοιχτό ιταλικό. Το ίδιο συμβαίνει και με το ελληνικό ο. Άν εμείς ή οι μαθητές-μας έχουμε δυσκολίες να ξεχωρίσουμε τη μικρή διαφορά στο σχετικό άνοιγμα ή κλείσιμο του στόματος, τί άλλο διακριτικό χαρακτηριστικό μπορούμε να σκεφτούμε; _____

7. Στ' αγγλικά, τα τεταμένα (και συγχρόνως πιό κλειστά, και πιό περιφερειακά) φωνήεντα συνοδεύονται απο ημίφωνο (off-glide). Γιαυτό μάλιστα μερικοί φωνητικοί ορισμένα απ' αυτά τα κατατάσσουν στους διφθόγγους. Τα αντίστοιχα χαλαρά (και συγχρόνως πιό κεντρικά, και πιό ανοιχτά) δέ συνοδεύονται απο ημίφωνο. Παραδείγματα αντιθέσεων με τέτοια ζευγάρια φωνηέντων: *beat / bit bait / bet boot / book boat / bought*. Για τα φωνήεντα αυτά μπορούμε να χρησιμοποιήσουμε τα σύμβολα: i e u o ή τα σύμβολα: ij ej uw ow. Ποιός συμβολισμός είναι πιό οικονομικός; _____
- _____
- _____
8. Ποιός συμβολισμός είναι πιό χρήσιμος για διαφωνημική σύγκριση και γιατί; _____
- _____
9. Ποιός είναι πιό χρήσιμος στη διδασκαλία και γιατί; _____
- _____
- _____
10. Οι Έλληνες και άλλοι ξένοι συνήθως έχουνε λιγότερα προβλήματα με τα φωνήεντα ej ow, απ' ότι με τα φωνήεντα ij uw. Σε τί μπορεί να οφείλεται η διαφορά; Σκεφτείτε, με βάση τον πλεοναστικό συμβολισμό, ποιά είναι ακριβώς τα χαρακτηριστικά αυτών των φωνηέντων: _____
- _____
- _____
11. Σε ποιά φωνήεντα των γαλλικών προβλέπετε περισσότερες δυσκολίες για έναν Έλληνα; _____
- _____
- _____
12. Σε ποιά σύμφωνα των νέων ελληνικών προβλέπετε περισσότερες δυσκολίες:
- α) για έναν αγγλόφωνο; _____
- β) για ένα γαλλόφωνο; _____
- γ) για ένα γερμανόφωνο; _____
- δ) για έναν Ιταλό; _____

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2. Περιορισμοί

Άσκηση 3. Εξέλιξη παλιότερων μορφών – προσαρμογή των δανείων

Οι παρακάτω λέξεις έχουν έρθει στα νέα ελληνικά είτε από παλιότερη περίοδο της γλώσσας είτε από κάποια ξένη γλώσσα, έχουν όμως προσαρμοστεί στο φωνολογικό και στο μορφολογικό σύστημα της νέας ελληνικής. Προσαρμογή στο μορφολογικό σύστημα σημαίνει βασικά υπαγωγή σε κάποιο κλιτικό παράδειγμα. Δηλαδή οι λέξεις αυτές έχουν υπαχτεί στο σύστημα περιορισμών που επιβάλλει η νέα ελληνική.

Κατά την εξέλιξη από την κλασική προς την ελληνιστική κοινή, τα κλειστά σύμφωνα έγιναν εξακολουθητικά, εκτός αν βρίσκονταν ύστερ' από ρινικό, τα διπλά μακρά φωνήεντα έγιναν σκέτα, οι δίφθογγοι έγιναν μονόφθογοι. (Θεωρία 15 ♦ 4.1) Εξηγήστε και δικαιολογείστε τις αλλαγές στην κάθε μία από τις παρακάτω λέξεις:

(Συμβουλευτείτε στον τόμο Α' τους πίνακες συμφώνων και φωνηέντων: Κεφάλαια 5 & 6.)

α) αρχαία ελληνικά > νέα ελληνικά

1. φῶς [p^hō:s] > ['fos] _____

2. καλός [kalós] > [ka'los] _____

3. δένδρον [déndron] > ['ðendro] / ['ðedro] _____

4. γύψ [gýps] > ['jɪpas] (δύο φωνολογικές, μία μορφολο-
αιτιατ. γύπα [gýpa] γική προσαρμογή) _____

5. θυγάτηρ [t^hygáte:r] > [θiɣa'tera]
αιτιατ. θυγατέρα [t^hygatéra] _____

6. νέος [néos] > ['neos] / ['nos] _____

β) αραμαϊκά > ελληνικά

1. [golgot^há] > [ɣolɣo'tas] _____

2. [ʃábbat^h] > ['savato] _____

3. [jo:ha:ná:n] > ['janis] _____

Ανάμεσα στις πηγές των #1 υπάρχει μία διαφορά. Μπορείτε να υποθέσετε πού μπορεί να οφείλεται;

γ) τούρκικα > ελληνικά

1. *karagöz* [kara'ʝöz] > [kara'ʝozis] (δύο φωνολογικές, μία μορφολογική προσαρμογή)

2. *divan* [di'van] > [di'vani] _____

3. *duvar* [du'var] > [du'vari] _____

4. *rakı* [ra'ku] > [ra'ci] _____

5. *paşa* [pa'ʃa] > [pa'sas] _____

6. *camcı* [dʒam'dʒu] > [dʒam'dzis] _____

7. *paça* [pa'tʃa] > [pa'tsas] _____

δ) ιταλικά > ελληνικά

1. *concerto* [kon'tʃerto] > [kon'tserto] _____

2. *lima* ['lima] > ['lima] _____

3. *faccia* ['fattʃa] > ['fatsa] _____

4. *vapore* [va'pore] > [va'pori] (μία μορφολογική αλλαγή) _____

5. *addio* [a'ddio] > [a'dio] _____

6. *giro* ['dʒiro] > ['dziros] _____

ε) γαλλικά > ελληνικά

1. *corset* [kɔʁ'se] > [kor'ses] (δύο αλλαγές, η μία για μορφολογικούς λόγους) _____

2. *jaquette* [ʒakét] > [za'ceta] _____

3. *blouse* ['bluz] > [blúza] _____

4. *trico* [tri'ko] > [tri'ko] _____

5. *majonnaise* [majo'nez] > [majo'neza] _____

6. *aéroplane* [aero'plan] > [aero'plano] _____

7. *chambre à air* [ʃãbra'ɛʁ] > [sa'brela] _____

8. *truffe* ['tryf] > ['trufa] _____

Σημ.: Στο #2 παρατηρείται επιπλέον αφομοίωση θέσης, στο #7 ανομοίωση (δές τα σχετικά κεφάλαια). Το #4 δεν έχει προσαρμοστεί τελείως ως προς τη μορφολογία, τούτο όμως δέ φαίνεται απο τον τύπο της ονομαστικής ενικού. Στο #8 υπάρχει και ορθογραφικός δανεισμός (οπτικό δάνειο, δηλαδή επίδραση απ' το διάβασμα). Μπορείτε να τον εντοπίσετε;

ς) αγγλικά > ελληνικά

1. *whiskey* ['wiskɪ] > [ɣ'uisci / u'isci] _____2. *jeep* ['dʒiɪp] > ['dzip] _____3. *lord* ['lɔrd] > ['lorðos] _____4. *bulldozer* ['bʊɫ,dowzə] > [bul'doza] _____

Μπορείτε να υποθέσετε, αν η τελευταία λέξη ήρθε απ' τα αμερικάνικα ή απ' τα βρετανικά αγγλικά;

Σημ.: Στο #1 παρουσιάζεται και ανάπτυξη ομοργανικού φθόγγου. Σε μία περίπτωση υπάρχει επίδραση απο διάβασμα ("ορθογραφικός δανεισμός"). Τί ακριβώς; _____

Σημ.: Όποιος ξέρει κάποιες απ' τις παραπάνω γλώσσες μπορεί να διαπιστώσει και μερικές σημασιολογικές αλλαγές κατά το πέρασμα απο τη μία γλώσσα στην άλλη· π.χ. *ρασα* στα τουρκικά δέ σημαίνει 'πατσάς' αλλά 'πόδι αρνιού ή μοσχαριού'· *varore* στα ιταλικά σημαίνει 'ατμός'· η γαλλική λέξη *collier*, που πέρασε στα ελληνικά σάν 'κολιέ', στα γαλλικά σημαίνει κάθε είδους 'περιλαίμιο', ακόμα και σκύλου. Εύκολα φαίνεται πώς μιά λέξη περνάει απο μία σημασία σε μία άλλη συγγενική. Το φαινόμενο αυτό είναι συνηθισμένο. Δανειζόμαστε λέξεις για να εξυπηρετήσουμε τυχόν ανάγκες της δικής-μας γλώσσας και όχι της ξένης! Αυτές οι αλλαγές σημασίας μπορούν όμως να δημιουργήσουν παγίδες στην εκμάθηση της ξένης γλώσσας. Επίσης μπορεί να δημιουργήσουν παγίδες στην προφορά των διεθνισμών. (Πετρούνιας 1998a, 2000, 20022003, 2010a.)

Άσκηση 4. Απροσάρμοστα δάνεια: καθαρευουσιανισμοί και άλλες ξένες επιδράσεις

1. Αναφέρθηκε ότι στα νέα ελληνικά σε τέλος λέξης αποκλείονται συμπλέγματα συμφώνων, καθώς και όλα τα σύμφωνα εκτός απ' το s (και με ορισμένες προϋποθέσεις το n). Να βρείτε 10 λέξεις ξένης προέλευσης και 10 λόγιας προέλευσης (καθαρευουσιάνικης) που δέν προσαρμόζονται στον κανόνα: _____

Πώς ξέρουμε ποιές απο τις λέξεις αυτές έρχονται απο άλλη γλώσσα και ποιές απο την καθαρεύουσα; Υπάρχουν φωνολογικά ή μορφολογικά κριτήρια που να τις ξεχωρίζουν; Ή μήπως τις ξεχωρίζουμε τεχνητά, επειδή μάθαμε την κάθε μία περίπτωση χωριστά, επειδή έτσι μας είπαν στο σχολείο ή επειδή κοιτάξαμε κάποιο ετυμολογικό λεξικό; _____

Συχνά λέξεις απο άλλες γλώσσες αντιβαίνουν τους κανόνες της νέας ελληνικής λιγότερο απ' ότι οι καθαρευουσιάνικες λέξεις. Επίσης το επιχείρημα πως καθαρευουσιάνικα ονόματα «κλίνονται» δέν είναι ισχυρό: δέν κλίνονται σύμφωνα με τους κανόνες της νέας ελληνικής, αλλά σύμφωνα με δικούς-τους κανόνες. Γιαντό άλλωστε και ομιλητές που δέν έχουνε τελειώσει μέση εκπαίδευση, και επομένως έχουν πίο ανόθευτο γλωσσικό αισθητήριο, όταν χρησιμοποιούν τέτοιους καθαρευουσιανισμούς, τους αφήνουν άκλιτους: *ο αρχιτέκτων – του αρχιτέκτων – οι αρχιτέκτων*· σήμερα οι δημοτικιστές αυτή τη λέξη την προσαρμόζουν αλλιώς: *ο αρχιτέκτονας· η οδός – την οδό· η λεωφόρος – απο τη λεωφόρος· ο βασιλεύς – του βασιλεύς· οι καθηγηταί – τους καθηγηταί*.

2. Σε σύμπλεγμα δύο άηχων συμφώνων συνήθως υπάρχει αντίθεση στον τρόπο άρθρωσης: το ένα σύμφωνο θα είναι κλειστό, το άλλο εξακολουθητικό (δεχτό γίνεται μόνο το σύμπλεγμα sf). (Δές το Κεφ. 4 για την *Ανομοίωση*.) Να βρείτε 20 λέξεις λόγιας προέλευσης που δέν προσαρμόζονται στον κανόνα: _____

3. Σε σχολικές γραμματικές δίνονται μερικές λόγιες λέξεις. Δυστυχώς μπαίνουν συνήθως στο ίδιο σακί και οι προσαρμοσμένες στο σύστημα της γλώσσας και οι απροσάρμοστες. Ψάξτε να βρείτε τέτοιες περιπτώσεις, και ξεχωρίστε τις δύο κατηγορίες. Εξηγήστε τί κανόνες παραβαίνουν οι απροσάρμοστες: _____

4. Επίσης σε σχολικές γραμματικές δίνονται λίστες με διάφορα συμφωνικά συμπλέγματα στα νέα ελληνικά. Ποιά απ' αυτά είναι λόγιας προέλευσης; Κατα τί παραβαίνουν τους κανόνες; _____

5. Αναφέρθηκε επίσης οτι δέ γίνονται δεχτές ακολουθίες φωνηέντων (εκτός απο τις λίγες περιπτώσεις διφθόγγων, και μερικές άλλες σπάνιες περιπτώσεις: π.χ. υπάρχει και *αέρας* και *αέρας*· *τρώω*, *τρώει*, επίθημα *-αρία*), και ιδιαίτερα δέ γίνεται δεχτή επανάληψη του ίδιου φωνήεντος. Να βρείτε 10 λόγιες λέξεις που το “θέμα”-τους (δηλαδή το λεξικό-τους μόρφημα) δέν προσαρμόζεται στον κανόνα. _____

6. Σκεφτείτε δύο, σήμερα πιά κοινές, καταλήξεις που αντιβαίνουν τον ίδιο κανόνα. Προσθέστε παραδείγματα. Ίσως βρείτε και παραδείγματα δανείων απο άλλες γλώσσες. Τα τελευταία διαφέρουν σε τίποτα φωνολογικά απο τις λόγιες λέξεις; _____

7. Λέξεις που πρωτομπήκανε στη γλώσσα-μας απο την καθαρεύουσα είναι ιδιαίτερα δύσκολο να προσαρμοστούν στους κανόνες, ενώ λέξεις που υπήρχαν στη λαϊκή παράδοση και στη συνέχεια καθαρευουσιανίστηκαν μπορούν σήμερα ν' αποβάλουν την καθαρευουσιάνικη επίδραση πιά εύκολα. Μπορείτε να επισημάνετε μερικές λέξεις των δύο αυτών κατηγοριών; _____
8. Οι δημοσιογράφοι θα έπρεπε να προσέχουν το ύφος-τους και να προσαρμόζονται προς τη γενική εξέλιξη, συνήθως όμως αποφεύγουν να «πάνε μπροστά» και να χρησιμοποιήσουν πιά γνήσια νεο-ελληνική γλώσσα, είτε απο αδράνεια, είτε για να μη σοκάρουν το γραμματιζούμενο κοινό. Απο την επίσημη κατάργηση της καθαρεύουσας και πέρα, πολλές λέξεις προσαρμόζονται όλο και περισσότερο στους κανόνες της φυσικής γλώσσας, τόσο στον προφορικό όσο και στο γραπτό λόγο. Μπορείτε να συγκρίνετε ως προς αυτή την άποψη μερικές εφημερίδες σήμερα και πρίν μερικά χρόνια. Συγκρίνετε με εφημερίδες απο την εποχή της χούντας.
- Μπορείτε επίσης να συγκρίνετε διάφορες εφημερίδες σήμερα, και μάλιστα χωριστά το ειδησεογραφικό μέρος, την πολιτική ή οικονομική επισκόπηση, το χρονογράφημα, τα αθλητικά. Μπορείτε να χρησιμοποιήσετε σάν κριτήρια τις ερωτήσεις τούτης της άσκησης. Μπορείτε να διαπιστώσετε διαφορές, και να σκεφτείτε για το λόγο των διαφορών. Προσοχή: Η πολιτική τοποθέτηση είναι μόνο μία παράμετρος. Άλλες παράμετροι μπορεί να είναι το επίπεδο της εφημερίδας, η παράδοσή-της, αλλά και η ύπαρξη αρχισυντάκτη με ισχυρό γλωσσικό αισθητήριο ή με περισσότερο ξεκαθαρισμένες γλωσσικές αντιλήψεις. _____

Άσκηση 5. Σύγκριση με άλλες γλώσσες

1. Να βρείτε παραδείγματα ιταλικών λέξεων που τελειώνουν σε σύμφωνο. Ποιά σύμφωνα είναι συνηθισμένα σε τέλος λέξης στα ιταλικά; Σε ποιές περιπτώσεις νομίζετε οτι οι λέξεις που βρήκατε είναι δάνεια; _____
2. Ποιό φώνημα στα γερμανικά και στ' αγγλικά δέ μπορεί να παρουσιαστεί ποτέ σε αρχή μορφήματος; _____
Ποιό δέ μπορεί να παρουσιαστεί ποτέ σε τέλος μορφήματος; _____
3. Συμπλέγματα τριών συμφώνων σε αρχή λέξης δέν είναι σπάνια μόνο στα ελληνικά, αλλά και σε άλλες γλώσσες. Επίσης υπόκεινται, όπως και στα ελληνικά, σε ειδικούς περιορισμούς. Όπως διατυπώθηκε κανόνας για τα ελληνικά, μπορείτε να διατυπώσετε κανόνα για κάποια άλλη γλώσσα; _____
4. Σε τί σύμφωνα και σε τί συμπλέγματα συμφώνων μπορεί να τελειώνουν λέξεις στ' αγγλικά, στα γερμανικά, ή στα γαλλικά; Τί προβλήματα προβλέπετε να έχει ένας Έλληνας με τέτοιες λέξεις; _____

5. Σκεφτείτε συνδυασμούς λέξεων στις τρεις παραπάνω γλώσσες, που η πρώτη λέξη να τελειώνει και η δεύτερη να αρχίζει με σύμπλεγμα συμφώνων. Έτσι μπορεί να τύχει να παρουσιαστούν τέσσερα, πέντε ή και περισσότερα σύμφωνα στη σειρά. Τί προβλήματα θα έχει ένας Έλληνας ή ένας Ιταλός (πάντως και οι φυσικοί ομιλητές των τριών παραπάνω γλωσσών συνήθως στην ομιλία απλουστεύουν τέτοια συμπλέγματα);

Σημ.: Μπορούμε σχετικά εύκολα να βρούμε αρχικά φωνήματα καθώς και συνδυασμούς συμφώνων και φωνηέντων σε αρχή λέξης, κοιτάζοντας ένα σχετικά μεγάλο λεξικό –αρκεί να μην ξεχνάμε ότι πολλές φορές η ορθογραφία πλαστογραφεί την προφορά και ότι τα παλιότερα νεοελληνικά λεξικά πλαστογραφούσαν και τη νεοελληνική γλώσσα. Τί συμβαίνει στο τέλος της λέξης μπορούμε να το δούμε στα ειδικά λεξικά που λέγονται “αντίστροφα”: Δές *Θεωρία 2♦2*.

Ποιά αντίστροφα λεξικά ξέρετε για τις γλώσσες που σπουδάχετε; Η κατάταξη των λέξεων σ’ αυτά τα λεξικά είναι αλφαβητική ή φωνητική;

6. Προσαρμοσμένα δάνεια απ’ τα γαλλικά, αν στη δανείστρια γλώσσα λήγουν σε σύμφωνο, παίρνουν στα ελληνικά ένα τελικό φωνήεν, ώστε να προσαρμοστούν στο φωνολογικό σύστημα της γλώσσας. Ακόμη και λέξεις που στα γαλλικά λήγουν σε /s/ παίρνουν τελικό φωνήεν, συνήθως /i/, ώστε να προσαρμοστούν και στο μορφολογικό σύστημα: *μασίνα* < *machine*, *μίζα* (π.χ., αυτοκινήτου) < *mise*, *σαμπρέλα* < *chambre à air* (“αεροθάλαμος»), *μοτοσικλέτα* < *motocyclette*, *μούσι* < *mouche*. Αυτό συμβαίνει σε λέξεις που μπήκαν μέσω της λαϊκής γλώσσας. Δάνεια που μπήκαν μέσω της λόγιας γλώσσας (καθαρεύουσας) συνήθως παραβιάζουν τους φωνολογικούς και τους μορφολογικούς κανόνες: *κορσάζ* < *corsage*, *κούπ* (χτένισμα) < *coupe*, *φεστιβάλ* < *festival*, *φίξ* < *fixe*, *φιναλίστ* < *finaliste*, *κανίς* < *caniche*. Έτσι δείχνουν οι «μορφωμένοι» πως είναι γλωσσομαθείς! Να βρείτε απο δέκα δάνεια για την κάθε μία κατηγορία.

(Δές και τις ετυμολογίες στο *AKN*.)